Keel ja Kirjandus

7
2018

Merili Metsvahi
Esimese öö õiguse stereotüübi eellugu

Indrek Ojam
Modernismi muutuv tähendus

Liina Pärismaa
Eitus XVII–XVIII sajandi põhjaeesti keeles

Elle-Mari Talivee
Serafima ja Hariton

Toomas Haug
Endel Nirgi mälestuseks

SISUKORD

MERILI METSVAHI. Esimese öö õiguse stereotüübi leviku eellugu. Mõisnike ja talutüdrukute suhetest regilaulus ning valgustusajastu saksa kirjameeste teostes 521
INDREK OJAM. Modernismi muutuv tähendus eesti kirjanduskultuuris. Rekonstrueerimiskatse 541
LIINA PÄRISMAA. Eituse väljendamise vormivalikutest XVII–XVIII sajandi põhjaeesti tekstides 560

RAAMATUID

ELLE-MARI TALIVEE. Serafima ja Hariton 579
MARJA UNT. Lugeja teekond ja kriitiku töö 583
REIN VEIDEMANN. Ljubov Kisseljova *magnum opus* 586
KRISTIINA ROSS. Veenev väitekiri 591
REILI ARGUS. Uus, mahukam, põhjalikum ja tänapäevasem süntaksikäsitlus 593

RINGVAADE

TOOMAS HAUG. *Casus Mustelae nivalis*. Endel Nirki mäletades (15. XII 1925 – 15. IV 2018) 598
Lühikroonika 604
Kaitstud doktoritööd 605

Keel ja Kirjandus

7/2018

LXI AASTAKÄIK

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

ESIMESE ÖÖ ÕIGUSE STEREOTÜÜBI LEVIKU EELLUGU

Mõisnike ja talutüdrukute suhetest regilaulus ning valgustusajastu saksa kirjameeste teostes

MERILI METSVAHI

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis ja Eesti Kultuuriloolises Arhiivis on terve hulk teateid esimese öö õigusest. Need on pärit valdavalt XX sajandist. Seesama teema võetakse vahel kõne alla ka kohvilauavestlustes ja sotsiaalmeedia postitustes.[1] Pole kahtlust, et kujutelm esimese öö õigusest on hõivanud koha eestlase kultuurimälus. Ometigi ei tähenda kõnealuse fraasi tuttavlikkus ega isegi mitte selle puhutine eksimine muidu arvestatavatesse ajalookäsitlustesse,[2] nagu oleks Eestis kunagi eksisteerinud seksuaalelu reguleeriv seadusesäte, mis näinuks ette mõisniku sekkumise talle kuuluvate pärisorjade intiimasjadesse pruutpaari pulmade eel või ajal. Tegemist on eestlase identiteeti mõtestava troobi või stereotüübi, mitte ajaloolise tõsiasjaga.

[1] Nii näiteks tegi üks naine sugusvõsa ajaloo vastu huvi tundvaid inimesi koondavasse internetifoorumisse 18. jaanuaril 2011 postituse, millest ühe osa toon siinkohal ära: „Kuulsin kusagilt et mõisate ajal oli selline komme et kui pruutpaar abiellus siis sai mõisnik 'esimese öö õiguse'. On see tõsi? Minu eelkäijad väidavad raudkindlalt et oleme ühe Heimtali mõisniku vallaslapse järeltulijad ning nüüd püüan seda kindlaks teha. Lugu olevat siis nii et parun kasutas oma 'esimese öö õigust' ja selle tagajärjel olevat sündinud siis üks minu esivanem." (Perekonnaajaloo foorum)

[2] Nt Tarkiainen, Tarkiainen 2014: 163, vt ka kriitikat selles leiduva esimese öö õiguse teema kohta Küng 2015: 1498 ja vastust sellele Tarkiainen, Tarkiainen 2015: 1501.

Ettekujutus esimese öö õigusest – maavalduse meessoost omaniku õigusest veeta esimene öö tema territooriumil elava pruudiga tolle abiellumise puhul, enne kui seda teeb tema õige abikaasa – ei sündinud muidugi mitte Eestis, vaid imporditi siia hulk aega pärast selle teket ja laiemat levikut Lääne-Euroopas. *Ius primae noctis*'e (lad 'esimese öö õigus') idee paigutas esimesena Eesti konteksti üks esimesi eestlaste kultuurimälu kujundajaid Adam Peterson – seni teiste rahvusliku ärkamisaja tegelaste varju jäänud jõuline isiksus. Peterson kasutas seda mõistet Johann Christoph Petri teose „Ehstland und die Ehsten" esimese osa tõlke joonealuses kommentaaris 1901. aastal, olgugi et sellel polnud vähimatki seost kommenteeritud tekstikohaga. (Mägi 2009: 80) Sealt võttis selle kriitikavabalt üle Märt Raud, kes kirjutab esimese öö õigusest oma 1914. aastal avaldatud teoses „Eesti armuilmast" (Raud 1914: 80–81). Raud küll korrigeeris oma toonast väärarusaama esimese öö õiguse olemasolu kohta 1961. aastal eksiilis ilmunud teoses „Eesti perekond aegade voolus" (Raud 1961: 139–140), ent selleks ajaks oli esimese öö õiguse eksisteerimine mineviku-Eestis juba stereotüübiks kinnistunud, nii et Raua kodu-Eestis vähetuntud teos sellele märkimisväärset mõju avaldada ei saanud.

Populaarteaduslike ja teaduslike kirjutiste rollist olulisem on olnud kõrgkultuuri mõju. 1911. aastal lavastatud Paul Pinna ja Adalbert Wirkhausi operetis „Jaaniöö", Matthias Johann Eiseni regivärsivormis poeemis „Kuldja. Lugulaul Eesti pärisorjuse ajast rahvamälestuste järele" (1923) ja 1925. aastal esilinastunud Balduin Kusbocki tummfilmis „Esimese öö õigus" on Eesti ajaloo ja esimese öö õiguse kujutelm tihedalt seotud. Ennekõike just nende teoste kaudu leidis teema ühiskonnas laia kõlapinna. (Metsvahi 2017) Nii saigi võimalikuks, et rahvaluule kirjapanekute põhjal otsustades veel XIX sajandil rahva seas tundmatu teema on 1920.–1930. aastate Eestis väga populaarne. Suur osa infokilde abieluväliste seksuaalsuhete kohta meesaadlike ja talutüdrukute või -naiste vahel, millest oldi kunagi kas oma esivanematelt või mujalt kuuldud, seostati nüüd „esimese öö õigusega" ning neist hakati senisest enam ja valjemini rääkima.

Vaidlused, kas esimese öö õigusel on reaalelulist alust, kestavad Euroopa teadlaste seas tänini, olgugi et kaugeltki mitte nii ägedalt kui XIX sajandil. Eitava või jaatava vastuse andmise selle kohta, kas esimese öö õigus on kunagi kuskil eksisteerinud või mitte, muudab võimatuks see, et teadlaste seas pole konsensust, kas väljendiga tähistatakse seksuaalset või sümboolset akti (viimase kohta vt Wettlaufer 1999: 13; Stackelberg 2008: 176–177). Ehkki ilukirjanduses on esimese öö õiguse troop kasutusel olnud vähemalt keskajast saati (ent mitmete uurijate arvates juba alates Gilgamešist), on valdav enamik teadlasi alates Karl Schmidti teedrajavast teosest seisukohal, et tegemist on õpetlaste seas levinud uskumuse, mitte ajaloolise tõsiasjaga (Schmidt 1881; Wettlaufer 1999).

Siinse artikli kontekstis pole oluline, mil viisil kasutati keskajal väidet *ius primae noctis*'e kunagisest eksisteerimisest poliitilises võitluses ning omakasupüüdlikel eesmärkidel (nt Šotimaal püüti varakeskaegse kroonika võltsingu kaudu toonitada šotlaste kunagist sõltumatust, mitmel pool Euroopas nõuti oma alamatelt esimese öö õiguse „ärajätmise" kompensatsiooniks makse sisse, vt Wettlaufer 1999: 134–143). Küll aga on põhjust peatuda põgusalt

Prantsuse revolutsiooni aegsel kasutuskontekstil, sest sellel on paralleele esimese öö õiguse stereotüübi levimisega Eestis.

Prantsuse revolutsiooni ajal läks esimese öö õiguse uskumus käiku poliitilise relvana. Voltaire kirjutas 1760. aastal komöödia „Le Droit de Seigneur" („Esimese öö õigus"), mis lavastati esimest korda 1762. aastal ja ilmus trükituna 1778. aastal. Trükiversiooniga samal aastal valmis Pierre-Augustin Caron de Beaumarchais' Voltaire'i teosest tugevaid mõjutusi saanud komöödia „La Folle Journée, ou Le Mariage de Figaro" („Hull päev ehk Figaro pulm"), millel põhineb omakorda 1786. aastal Viinis esietendunud Wolfgang Amadeus Mozarti ooper „Figaro pulm". Romanist Jürgen von Stackelbergi järgi ei kasutanud ei Voltaire ega Beaumarchais esimese öö õiguse stereotüüpi mitte aadli diskrediteerimiseks, vaid ennekõike dramaturgilise löövuse tõttu, olles mõlemad täiesti teadlikud sellest, et see stereotüüp ei kajasta tõde. (Stackelberg 2008) Ent olenemata sellest, milline oli autorite teadlikkus, andsid need teatritükid hoogu *droit de seigneur*' kujutelma levikule ja seda nii rahva seas, kus mitmel pool Euroopas juba varemgi selleteemalised kuulujutud käibel olevat olnud (vt nt Wettlaufer 1999: 133–134), kui ka haritlaste ringkondades. See energia, mille kulutasid pärast Prantsuse revolutsiooni esimese öö õiguse teemaga tegelemisele ajakirjanikud, ajaloolased, õigusajaloolased, kultuuri- ja poliitikategelased, ega trükipind, mille võtsid enda alla nende käsitlused, ei ole üldse proportsioonis sellega, kuivõrd kasinad on allikad *ius primae noctis*'e kunagise võimaliku eksisteerimise kohta.

Selleks et esimese öö õiguse teema saaks Eestis esile kerkida, oli esiteks vaja, et nii rahva kultuurimälus kui ka haritlaste kirjatöödes oleks olnud infokilde mõisnike ja taluneidude vahelistest seksuaalsuhetest. Teiseks oli vaja haritud inimesi, kes oleksid tuttavad vähemalt mõne Lääne-Euroopa *ius primae noctis*'e alase kirjatööga ja suutelised vahendama selle mõiste sisu kohalikule publikule. Kolmandaks oli tarvis, et see teema läheks rahvale korda. Käesolevas artiklis räägin ennekõike esimesest eeldusest.

Seksuaalsuhted mõisnike ja talutüdrukute[3] vahel valgustusajastu eelsel ajal ja talupoegade suhtumine sellesse

Esimene teade, milles mainitakse esimese öö õigust seoses (Lõuna-)Eestiga, on pärit küll juba XVII sajandist, ent kuna see ülinapp info pärineb läbisõitva rännumehe käsikirjalisest reisikirjast, mis asub Hollandis ja ilmus trükist esimest korda alles XX sajandi teisel poolel, ei saanud see kuidagi mõjutada stereotüübi arengut Eestis. Nimelt reisis Amsterdamist pärit Nicolaas Witsen (1641–1717) saadik Jacob Boreeli kaaslasena 1664. aasta novembris Venemaale (Witseni elu ja tegevuse kohta vt de Graaf, Naarden 2013: 206–208). Teel sinna sõideti läbi Valga, Taheva, Sänna, Rõuge ja Vastseliina. Seitse kuud hiljem läbiti jälle samu paiku. Ainuke teema, millest reisikirjas Liivimaa talupoegadega seoses juttu tehakse, on just nimelt esimese öö õigus: „Räägi-

[3] Talutüdrukute all mõtlen ennekõike talust mõisasse tööle läinud mõisateenijaid, sest nende kontakt mõisnikega oli tihedam kui külaelanikel, seega ka seksuaalkontaktide võimalus palju suurem. Mõisateenijatena töötasid ainult abiellumata naised, tanutatud (st abielus või vallaslapse sünnitanud) naised mitte (vt Hupel 1777: 137).

takse, et siin kehtivat veel vana komme mõisahärra õigusest pruudi esimesele ööle." (Witsen 1966: 40)[4] Kuna tekstikohast ei selgu, kes ja millal seda rääkis, ning mitte ühtegi teist ajaloolist teadet esimese öö õiguse kehtimisest Eestis pole teada, tundub usutavam, et Witseni info allikas oli pigem Lääne-Euroopas, mitte siinmail.

Seksuaalsus on teema, mis vaikitakse kultuuris sageli maha olukordades, kus see ei tohiks avalduda (Uimonen 2011: 127). Seetõttu pole imekspandav, et valgustusajastule eelneva aja kirjalikud teated mõisnike ja taluneiude vaheliste seksuaalsuhete kohta on väga napid. Dokumenteeritud andmeid leidub ainult nende suhete kohta, mille tagajärjel sündis laps, ent isegi sellistel puhkudel on enamik andmetest oletuslikud. Nii näiteks on Andrus Saareste oletanud, et XVI sajandil kirja pandud talupoegade nimed Manthw Rutlypoyck (kes elas Maidlas ja kellele kuulus 1½ adramaa suurune talu) ja Melpe Ritlepoick (kes kuulus 1518. aastal Pootsi küla üksjalgade hulka) osutavad sellele, et tegemist oli mõisnike sohilastega (Haljaste 2012: 26; Saareste 1923: 138). Kui kirikuraamatus on märgitud talulapse ristivanemaks mõisnik, võis olla tegemist mõisniku sohilapsega, ent sellisel vaderlusel võis olla ka teisi põhjuseid (Nirgi 2016: 20). Bioloogilist isadust võib oletada ka puhkudel, mil on dokumenteeritud, et mõisnik on andnud lapse sünni puhul suure summa raha või näiteks lehma. Ent lehm anti pärisorjuse ajal sageli ka vallasemale, kelle lapse isa polnud üleüldse mõisaga seotud (Raud 1961: 134). Vallasemade kohtuasjad olid valdavalt seisusesisesed (Laur 2008), viiteid seisustevahelistele seksuaalsuhetele leidub kohtuprotsessides ülivähe (nt RA, EAA.915.1.680, aastad 1708–1709[5]). Seega pole kirikuraamatutest võimalik seisustevaheliste seksuaalsuhete kohta kuigi palju infot leida, kohtumaterjalid aga mõisa- ja talurahva intiimvahekordi reeglina ei kajastagi.

Tegelike suhete tuvastamisest vahest veidi lihtsam on selgeks teha rahva suhtumist seisustevahelistesse seksuaalsuhetesse valgustusajastule eelneval perioodil. Eesti on õnnelikus olukorras oma tohutu suure rahvaluulekogu tõttu, mille analüüsi kaudu saab kaardistada suundumusi rahva mentaliteedis. Käesoleva teema seisukohast kõige olulisem žanr on regilaul, mida on kogutud ja arhiveeritud viimase kahesaja aasta jooksul sedavõrd palju, et regilauluga tegelevate folkloristide töölaual on siiani kordades rohkem läbi uurimata kui läbi uuritud valdkondi. Rahva suhtumist seisustevahelistesse (seksuaal)suhetesse regilauludes on analüüsinud Aino Koemets kirjutises „Naisori mõisas" (Koemets 1983). Vaatamata sellele, et Koemetsa lühiuurimuse põhiteemaks on naissoost mõisateenija asend mõisas ja tema suhe sakstega üldiselt, on käsitletavates lauludes seksuaalteema olulisel kohal. Et suurem osa sellistest seksuaalvahekordadest leidiski aset mõisniku (või ka mõne teise mõisamehe) ja mõisateenijana töötava neiu vahel,[6] hõlmab Koemetsa käsitlus

[4] Olen väga tänulik Ants Heinale, kes mulle selle viite ja tekstikoha tõlke saatis (kirjavahetus 4. märtsist 2018).

[5] Tänan Marten Seppelit selle viite (kirjavahetus 1. detsembrist 2017) ning info eest, et veel 1807. aastal Eestimaa Evangeelse Luteriusu Konsistooriumi välja antud korralduse järgi oli mõisnikel õigus keelata oma pärisorjal abiellumast kõrgemast seisusest isikuga (RA, EAA.1187.2.327, I 336; kirjavahetus 7. novembrist 2017). Suur tänu ka Vivian Siirmanile ajalooliste detailide täpsustamise eest terves artiklis.

[6] Toon võrdluseks statistika veidi hilisemast perioodist, mis on teatud mööndustega arvatavasti ka varasemasse aega projitseeritav. Rannu ja Nõo kihelkonnas sündis aastatel

mõisameeste ja talutüdrukute seksuaalsuhete kajastamise teemalisi põhilisemaid laulutüüpe.

Antud kontekstis on oluline välja tuua ka see, millisel ajalooetapil need laulud kõlada võisid, olgugi et tänapäeva regilaulu-uurijad laulude vanuse väljaselgitamisega üldjuhul ei tegele, sest lõplikku tõde on niikuinii võimatu kindlaks teha. Koemetsa järgi olid mõisa- ja talurahva seksuaalkontaktidesse suhtumist peegeldavad laulud „käibel juba vähemalt 18. sajandi I poolel" (Koemets 1983: 91), suure tõenäosusega pärinevad need aga veelgi varasemast ajast. Pärisorjuslikust mõisamajandusest, mille konteksti nende laulude sisu on asetatud, saab rääkida Eestis alates XV sajandi lõpust. XV ja XVI sajandi vahetusega dateeritakse pärisorjusliku surve tugevnemise perioodi algust. XVI sajandi keskpaigaks aga olid välja kujunenud nn feodaalse sõltuvuse raskeimad vormid. (Ligi 1961: 31, 225; Melton 1988: 326)

Suurima variantide arvuga laulutüüp kahekümne Koemetsa käsitletud regilaulutüübi hulgas on enamjaolt Lõuna- ja Kesk-Eestist üles kirjutatud „Tütar mõisas", mis kõneleb ennekõike neiu ema hirmudest seoses tütre mõisas töötamisega (Koemets 1983: 63; Laugaste 1976: 25). Laul räägib sellest, et mõisateenijana (Lõuna-Eestis, Mulgi- ja Pärnumaa lauluvariantides) või teoja korratüdrukuna (Põhja- ja Kirde-Eesti variantides) töötav tütar tuleb üle pika aja koju vanemate juurde ja leiab ema (Mulgimaal: ema ja teised pereliikmed) eest nutmas (Koemets 1983: 68–74). Kui tütar küsib, miks ta nutab, vastab ema:

Ehk sind petvad peened särgid,
augutavad allid kuued,
matab mantelialune,
katab kardane kasukas?
(Koemets 1983: 66)

Tütar vastab, et ennem ta sureb, kui laseb end härradel ära petta (Koemets 1983: 70). Mõnikord lisandub sellele veel tõotus laulutüübist „Au hoidmine" laenatud värssidega:

Enne ma anna jala alta,
jala alta, pää päältä,
käe kõrvast ma mõlembe
küüdse raiu rannestegi,
jala põlvist ma põrude,
kui anna au käesta,
lase lämme ma peosta.
(Koemets 1983: 88)

Koemetsa analüüsitud „Tütar mõisas" 71 variandist on üleskirjutuste juurde märgitud 27 korral ka lauliku nimi. Sellest, et nende hulgas on ainult kaks meest, järeldub, et teema on erutanud ennekõike naisi ning laul peegel-

1834–1859 kolmandik kuni neljandik vallaslastest mõisas, olgugi et mõisas elas ainult üheksandik talurahvast, taludes seevastu kaheksa üheksandikku (Körber 1864: 7; Raud 1961: 142–143).

dab esmajoones just naiste nägemust (Koemets 1983: 67).[7] Kaks kolmandikku „Tütar mõisas" lauluvariantidest liituvad teiste laulutüüpidega, enamasti kas mõisaorjuse või neiu vooruslikkuse teemat käsitlevatega, nagu viimases laulunäites (Koemets 1983: 85, 90). Neiu au on oluline mõiste paljudes laulutüüpides (vt nt Tampere 1938: 134–139; Tedre 1971: 219). Au defineeris rühma sotsiaalsed piirid (Schneider 1971: 17) ja oli varauusaegses ühiskonnas hädavajalik sotsiaalne kapital, mida tuli demonstreerida ja kaitsta igas ühiskonnakihis ja rühmas, sest autul ei oleks olnud võimalik luua rahuldavaid sotsiaalseid suhteid (Põltsam-Jürjo 2016: 19).

On tähelepanuväärne, et eesti pärimuses on au neiu pärisosa (vt Koemets 1983: 63), kusjuures neiu enda tegutsemisvalmidus ja agentsus oma au hoidmisel ning kaitsmisel on märkimisväärne ja talle lähedastest meestest, nagu neiu isa, sõltumatu. Seksuaalvahekord teisest seisusest mehega võis mõjuda neiu aule või prestiižile laastavalt. Rahvapärimus kõneleb selliseid vahekordi vältiva neiu ekstreemsetestki tegudest. Nii otsustab regilaulu „Suisa suud" minategelane vägistamiskavatsusega mehele ise agressiivselt vastu hakata. Nimelt tapab ta kõrgemast seisusest mehe (August Annisti tõlgenduses „varafeodaalse üliku", Annist 2005: 248), kes talle metsas ligi tikub, ja saab oma teo eest kas emalt või mõlemalt vanemalt hiljem kodus kiita. (Tampere 1938: 136–137; Tedre 1969: 35–36)

Nagu nägime, väljendatakse lauludes, mille mõtet edastab tütre suhtlus ema või mõlema vanemaga, siiralt minategelase ja tema dialoogipartneri sisimaid kartusi ja jagatud väärtusi. Nende kõrval on aga ka teistsuguse modaalsusega regilaule, nagu näiteks „Härra toob helmed ilusad", mis vahendab arusaama, et mõisahärra armukeseks hakkamine päästab raskest teotööst:

[---]
mu'st saab poiste pruudikene,
mõisameeste mängikene,
teupoiste tittekene,
karjapoiste kannikene,
õunapuu õiekene,
rohuaja roosikene.
(EKM ERA, H III 17, 381/2 (45) < Väike-Maarja 1885; Koemets 1983: 97–98)

Koemetsa hinnangul on laul „meeste ilkumine kahtlase käitumisega tüdrukute mõnitamiseks" (Koemets 1983: 98). Pulmalaulude osana esineb sageli peamiselt Ida- ja Põhja-Eestis levinud laul „Ära võta mõisast naist", mida eraldiseisva tüübina tuleb harva ette:

Ära sina võta mõisast naista,
mõisas on mõnesugused.
Pikad lakad, laiad pärjad,
kiidavad kivikodada,

[7] Minu meelest on tõenäoline, et tohutu hulga naislaulikute suust kirja pandud regilaulude ja naisjutustajate pajatatud muinasjuttude üleskirjutustega on Eesti Rahvaluule Arhiiv maailmas kõige enam naiste ilmavaadet kajastavaid rahvaluule keskarhiive üleüldse.

härra häida hoone'eida,
saksa kallid kambereida,
preilna peenida linuda.
(EKM ERA, H II 10, 46 (37) < Kadrina 1889; Koemets 1983: 98)

Selles laulutüübis hoiatatakse mehi mõisanaiste laiduväärsete kommete ja harjumuste eest: nad on laisad, pole rahul talupojaeluga, on edevad ja lodevad ning omandanud mõisas teisigi halbu harjumusi (nt „need õppind õluta jooma", Koemets 1983: 98–100). Sakste armukestele ei anta armu:

Enne mina mängis mätastega,
enne löös nalja naeristega,
enne kui nende näidistega,
keda on sorkind saksa sõnnid,
pusknud pahad poola pullid,
haisutanud harju härjad.
(EKM ERA, H, R 3, 370 (39); Koemets 1983: 100)

Ent nagu eelnevastki nähtub, ei eristunud hoiakud tegelikult soolises plaanis. Nii naiste kui ka meeste arvates oli mõisniku armukeseks saanud või saada ihkav neiu põlastusväärne, nagu ilmneb kõige rohkem Edela-Eestis levinud laulutüübist „Kurat olgu kupja kuldne neiu":

Olin mina eidel üksi tütar,
isa õues hõbelille.
Eit tegi peene pika särgi,
laskis laia öö kududa,
pani minu mõisavälja peale,
suure nurme nurga peale.
Kubjas mind hüüdis: minu kullatükki,
saks mind hüüdis: saiatükki!
Mina aga mõistsi, kohe kostsi:
Kurat oo kubja kuldanäiu,
saadan saksa saiatükki.
Ma kui maasikas mäela,
kullerkuppu koppelassa.
(EKM ERA, E 52828 (10) < Saarde 1894; Koemets 1983: 101)

Tänapäeva uurijale kõnelevad need laulud sotsiaalsetest vahekordadest toonases elus, pakkudes tänuväärset materjali järelduste tegemiseks kunagise elu tegelikkuse kohta, eriti juhul, kui neid täpsemini dateeritavate ajalooliste allikatega täiendada. Omaaegsele auditooriumile aga pakkusid need laulud käitumisjuhiseid, asendades suurema mõjuvuse saavutamiseks reaalsed olukorrad ja isikud stereotüüpidega, mis tõepoolest kõnetasid kuulajat. Viimane väide on isegi triviaalne, sest stereotüpiseerimine kuulub rahvaluule olemuse juurde. Selge on nii see, et mõisnikud ei olnud igas mõisas ühe vitsaga löödud (mida saab järeldada ilmselt ka eri laulutüüpide erinevast geograafilisest levikust), kui ka see, et tegelik elu ei olnud nõnda must-valge, kui see

laulude põhjal kõlama võib jääda. Ometi pole põhjust kahelda, et hoiakud, mida seisustevahelisi seksuaalsuhteid kajastavates regilaulutüüpides väljendati, olid talurahva seas tõesti levinud.

Seksuaalsuhted mõisnike ja talutüdrukute vahel Schlegeli ja Hupeli kirjutistes

Valgustusajastu kirjameeste seisustevaheliste seksuaalsuhete käsitlused võib jagada kahte mõttelisse rühma: ühtesid neist raamistab tugevalt vastumeelsus pärisorjuslikule korrale, teistel autoritel võib seisusliku ühiskonnakorra kriitika olla üks varjatud eesmärke muude hulgas, ent kirjutise esmane eesmärk on teine ehk topograafia, etniliste ja seisuslike kommete ning nende omavaheliste erinevuste tutvustamine vähem või rohkem teistsuguse taustaga lugejale. Siinses alapeatükis tulevad vaatluse alla teise rühma kuuluvad autorid.

Seisustevaheliste seksuaalsuhete teema ei ole haritlaste kirjatöödes väljaspool feodalismivastase kriitika konteksti kuigi sage, ometigi esineb seda siin-seal. Seesuguseks näiteks võib tuua kirjeldused Christian Hieronymus Justus Schlegelilt (1757–1842), kes töötas Eestis koduõpetajana ainult mõned aastad, ent oli Eestiga tihedalt seotud siit võetud baltisakslasest naise kaudu. Schlegelil valmis 1783. aastal Eestit tutvustav kirjatükk, mis ilmus kaheosalisena Saksamaal ajakirjas Teutsche Merkur 1788. aastal. Artiklis „Etwas über Form, Geist, Character, Sprache, Musik und Tanz, der Ehstnischen Nation" kiidab Schlegel taevani Eestimaa naiste – nii aadlidaamide kui ka talutüdrukute – ilu.[8] Ta kirjeldab nende naiste kehasid ja võlusid üksikasjalikult ja romantilise armastaja laadis, samal ajal lugejale mõista andes, et tema armastus on platooniline (Schlegel 1788: 334). Talutüdrukute kohta väidab Schlegel, et just need, kes mõisas elavad, on erakordselt võluvad, sest nad on pääsenud suitsutare mustusest ja raske töö higist, neile on saanud osaks parem söök ja selga ilusamad riided. Selles kontekstis selgitab autor, et mõisas elavad talutüdrukud on kas mõisaproua teenistuses või mõisahärra armukesed (Schlegel 1788: 339).

Eestlaste silmavärvi kirjeldades võtab Schlegel kõne alla mõisnike sohilaste teema. Nimelt väidab ta, et eestlannade (ta kirjeldab eesti naisi ja mehi eraldi alapeatükkides, naisi seejuures hulga pikemalt) silmad on üldiselt sinised, aga ta on näinud ka mõningaid pruunide ja mustade silmadega naisi. Lähemal järeleuurimisel on viimased osutunud kas mõisnike ebaseaduslikeks lasteks või naisteks, kes on pärit Saaremaalt, kus on toimunud segunemine kuralastega. (Schlegel 1788: 340) Samast teemast teeb Schlegel jälle juttu seoses eestlannade juuste kirjeldamisega. Eestlannad on blondid, ent harva tuleb ette ka pruuni- ja mustajuukselisi, kes kõik on sakslaste sohilapsed (Schlegel 1788: 341). Schlegel tunnistab, et igal konkreetsel juhul ei ole ta suutnud tumedajuukseliste genealoogiat välja selgitada, ent peab siiski väga tõe-

[8] Oletan, et see, et ta neid üldse samas lauses nimetab, oli kohalikule sakslasele harjumatu vaatevinkel. Nimetati ju ainuüksi eesti pärisorjast neiut *Mädchen*'iks ja kui keegi oleks sedasama sõna abiellumata saksa naise kohta kasutanud, oleks too tundnud end rängalt solvatuna (Petri 1802a: 181).

näoliseks, et ka nende esivanemate seas on saksa rüütleid, kaupmehi ja muid sisserännanud sakslasi või nende järeltulijaid (Schlegel 1788: 343). Ometi on brünette kokkuvõttes ülivähe: umbes saja blondi kohta ainult üks (Schlegel 1788: 344).

August Wilhelm Hupeli (1737–1819) eesmärgiks oli talurahva – nagu kõigi muudegi Eesti seisuste – elu kirjeldamine. Ta oli kirikuõpetaja, kes vaatamata sellele, et ta sakslasena ei olnud täielikult minetanud koloniaalset pilku (vt Plath 2014: 299), paistis silma tihedama läbikäimise tõttu oma koguduse liikmetega ja suurema huvi pööramisega rahvaelu tundmaõppimise vastu kui tavaks keskmisele pastorile (vt Metsvahi 2015: 107–109). Tähelepanelikust vaatlejanatuurist tulenevalt esineb Hupelil sakslaste ja eestlaste abieluvälise seksuaalsuhte teemat erinevates kontekstides, muuhulgas kirjeldab ta ka eestlaste suhtumist asjasse. Hupel kirjutab mitmes oma teoses, et eestlased ei pea lugu tüdrukust, kes on olnud seksuaalvahekorras sakslase või venelasega (Hupel 1777: 137; sama mõtte laenab temalt ka Petri (1802b: 37)). Armusuhteid sõjaväelastega võivad endale lubada eestlannade hulgast ainult äärmiselt liiderlikud, sest see toob endaga kaasa sõimunimedega kutsumise ja põlguse (Hupel 2016: 5, joone all).

Seda, et suhteid mõisa- ja talurahva vahel siiski esines, annab Hupel teada mitmes kirjakohas. Käsitledes neitsilikkuse teemat – täpsemalt seda, et eestlaste seas seda mõistet ei tunta –, kirjutab Hupel: „Mõned sakslased, kes oma himude vaigistamiseks talutüdrukuid otsivad, kinnitavad, et on mõnikord, küll vaid väga noortel neidudel, neitsilikkuse märke leidnud." (Hupel 2016: 5) Teisal imestab ta saksa aadlike suhtumise üle seksuaalsuhetesse pärisorjadega, arvestades distantsi, mis üldiselt nende kahe seisuse vahel laiutas: „Uhke sakslane, kes siinset maarahvast nii põlastavalt kohtleb, et ta tunneb end häbistatuna, kui ta korraliku talupojaga ühes lauas istuma peaks, olgugi et nad mõlemad ühesuguseid asjatoimetusi ajavad ja näiteks kutsaritena härrat teenivad; sakslane, kes talupoega [---] igal silmapilgul sõimab: just seesama sakslane otsib kõrgeimat naudingut talutüdruku embusest. Ja mitte ainult lihtrahvas; nii mõnigi aadlimees võib enda pärisorjade seas üles lugeda terve hulga tema enda või tema isa lapsi." (Hupel 1777: 124, minu tõlge – *M. M.*) Sellegi kirjakoha on Petri Hupelilt üle võtnud, kuid ta väljendab end lühemalt (Petri 1802a: 386).

Hupeli ja Schlegeli käsitlustes on ülekaalus üldistav esitluslaad, nagu näiteks Hupeli konstateering, et sakslased otsivad kõrgeimaid naudinguid talutüdrukute embusest, või Schlegeli geneetiliste eripärade seletus seisustevaheliste seksuaalsuhete kaudu. Hupel esitab lisaks üldistustele ka juhtumikirjeldusi, ent arvestades Hupeli teoste ülisuurt kogumahtu, pole see, et ta kirjeldab neis lühidalt ühte vägistamiskatset (juhtum saunas, vt täpsemalt Petrit käsitlevas alaosas) ja peatub põgusalt ka ühel vägistamisjuhtumil (Vene ohvitserid viisid laitmatu käitumisega tüdruku väevõimuga oma väekorterisse ja tüdruk väljus sealt hommikul käima peale jäänuna, Hupel 2016: 5), sugugi suur proportsioon, eriti kuna Hupelit peetakse haritlaseks, kelle mahukas kirjanduslikus pärandis on seksuaalteema keskmisest rohkem esil.[9] Kui Hupeli

[9] Ta tunti anonüümse retsensendina ära just suurest huvist selle teema vastu (Jürjo 2004: 98, 440).

teosed pakuvad teiste XVIII sajandi ja XIX sajandi alguse autorite omadega võrreldes kõige rohkem talurahva seksuaalelu kirjeldusi, siis seisustevaheliste seksuaalsuhete kirjeldajana on ta pigem napisõnaline. Ühest Hupeli kirjakohast saab aimu, et ta teab selle teema kohta rohkem, kui välja öelda söandab: „Aga mitte kõik, mida on kogetud ja mis tõenduseks kõlbaks, ei luba end paslikul moel kirja panna" (Hupel 2016: 6).

Seksuaalsuhted mõisnike ja talutüdrukute vahel Merkeli käsitluses

Võitlevama hoiakuga, Schlegelist ja Hupelist veidi hilisemasse aega jäävate valgustajate Johann Christoph Petri ja Garlieb Helwig Merkeli käsitlustes teema esituslaad muutub ning nemad oma sellekohaseid teadmisi ilmselt vaka all hoidnud ei ole, kui mitte arvestada seda, et nad on kehvas valguses kirjeldatud mõisnikud või nende mõisad jätnud tekstides anonüümseteks või tähistanud ainult initsiaalidega. Valdavaks muutuvad juhtumikirjeldused, sest need tekitavad lugejas tugevamaid emotsioone kui üldistavad väited. Konkreetsete juhtumite kirjeldused täidavad sel viisil tõhusalt nende autorite üht olulist eesmärki: heita varju saksa aadlike moraalile ja osutada nende võimu väärkasutusele (tõe huvides tuleb lisada, et juttu tehakse – küll hulga vähemal määral – ka mõningatest headest mõisnikest, vt nt Petri 1802b: 56–58).

Siinse piirkonna mõjukaima valgustaja Garlieb Helwig Merkeli (1769–1850) teose „Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts, Ein Beytrag zur Völker- und Menschenkunde" (1796) käsitlemisel ei peaks siin juba teose pealkirjast lähtuvalt kohta olema, sest see puudutab justkui ainult lätlasi. Ometigi on kolm põhjust, miks ma tutvustan ka selles raamatus esinevat seisustevaheliste seksuaalsuhete teemat. Esiteks on Merkeli teos teedrajava tähtsusega siinses ajalookirjutuses, sest lööb oma originaalsuses järsult lahku senisest baltisaksa ajalookirjutuse traditsioonist, annab kohalikele põlisrahvastele täieliku õiguse osaleda ajaloo areenil ning paneb sellega aluse Balti ajaloo multikultuursuse tunnustamisele (Undusk 1997: 729). Teiseks oli just Merkeli teos ajendiks ja eeskujuks Petri teosele „Ehstland und die Ehsten". Kolmandaks annab peamiselt lätlastest kirjutav Merkel raamatu alguses joonealuses märkuses teada, et kõik raamatus esitatu kehtib ka eestlaste, ingerlaste ning Kuramaa ja Leedu lätlaste kohta (Merkel 1796: 13). Merkeli teose üks eesmärk on osutada mõisnike ja talurahva suhete kitsaskohtadele, mis olid ju nimetatud etniliste rühmade seas üldjoontes samasugused. Selle tõttu ei pööra Merkel samavõrd tähelepanu topograafilistele või etnilistele erinevustele, nagu teeb üldiselt Hupel. Eri piirkondade talurahva vahelisi erinevusi selgitab Merkel nende erineva suhtega mõisasse, tema sõnutsi oleneb talupoja loomus ennekõike tema mõisahärra loomusest: kui mõisnik on salakaval, on seda ka tema alluvuses olev talupoeg, kui mõisnik on usaldusväärne ja viisakas, on seda ka tema talupoeg (Merkel 1796: 34–35, vt ka 77–78). See kõlab kokku seisukohtadega, mida Merkel on väljendanud mujalgi – näiteks leidub tema järgi õilsaid inimesi nii aadlike kui ka pärisorjade seas – ning millel on seisuslikust ühiskonnakorrast tulenevat ettemääratust dekonstrueeriv tähendus (vt Undusk 1997: 728).

Merkel kirjeldab juhtumit, kus ratsaväeülem von ... [tekstis nimi puudub] leidis ühe enda talutüdrukutest ilusa olevat ja otsustas ta võtta enda magatajaks (sks *Beischläferin*). Ta kutsus tüdruku mõisa ning kasutas erinevaid võtteid, et oma eesmärki saavutada: palus teda, pakkus talle kingitusi ja ähvardas. Aga kõik see oli asjata. Tüdruk – vahest seetõttu, et tal oli juba armsam – jäi vooruslikuks. Lõpuks sundis härra tüdrukut magama tema kõrvaltoas, kus ta teda öösel ründas. Tüdruk aga jäi enesele kindlaks. Ta käitus sedavõrd julgelt, et „mõisahärra pidi oma elajalikust kavatsusest lahti ütlema", vaatamata sellele, et viimane endale abi oli kutsunud (Merkel 1796: 170, minu tõlge – *M. M.*). Tasuks tüdruku vooruslikkuse või ehk käsivõitluses saadud löökide eest lasi ta tüdrukule kümme paari vitsu anda (üks paar vitsu tähendab paari tugevat kaseoksa, millega löödi kaks-kolm korda ja siis vahetati need värskete vitsade vastu) ja alandas ta seakarjuse ametisse. Merkel lisab ka meenutuse ühe aadlimehe reaktsioonist, kui ta viimasele sellesama loo edasi oli rääkinud: „Hm, vastas ta mulle, tüdruk oli ju tema p ä r i s o r i [Merkeli sõrendus, minu tõlge – *M. M.*]." (Merkel 1796: 170) Peksa anti ka F. [paiga] talumehele, kes püüdis takistada seda, et ta naine hakkaks mõisahärra armukeseks (Merkel 1796: 170–171).

Kui kirjeldatud juhtumid on leidnud koha mõisnike üldist julmust tunnistavate lugude seas (järgnevad lood pärisorjade julmast piinamisest, surnuks peksmisest jms), siis järgmise loo esitab Merkel kirikuõpetajate kriitika kontekstis. Kaupmees Riiast, bürgermeister ... oli saanud aadlitiitli ja mõisa. Seal leidis ta talupoegade seast ühe eriliselt ilusa 13-aastase tüdruku, vägistas ta oma teenija abiga ära ja ähvardas kõige krooniks tüdrukut ja tolle isa ihunuhtlusega, kui nad söandavad kaebama minna. Kohalik kirikuõpetaja oli asjast teadlik, sest Merkel kuuliski seda lugu temalt. Ent kirikuõpetaja vaikis, nagu vaikivad Merkeli arvates ka paljud teised kirikuõpetajad, kelle teadmisel mõisnikud sarnaseid häbiväärseid tegusid korda saadavad (Merkel 1796: 377–378). Selle asemel, et esindada ja suunata talupoegi, nagu oleks nende kord ja kohus, suhtuvad pastorid talurahvasse hoopis põlastavalt. (Merkel 1796: 350–351, 357)

Merkel süüdistab kirikuõpetajaid selles, et nad on võtnud oma mõtte- ja käitumismallid üle mõisahärradelt – see peegelduvat isegi selles, et neid kutsutakse kirikh ä r r a d e k s –, nad kuulutavat kantslistki seda, mida mõisnikud neile ette ütlevad. (Merkel 1796: 357–359, 362) Tõenäoliselt võib tõlgendada mõisniku ettekirjutusena kirikuõpetajatele ka Petri tähelepanekut, et pastor ei tohi küsida kirikus vallaslapse isa järele, kui lapse ema seda ise öelda ei taha (Petri 1802b: 31).

Seksuaalsuhted mõisnike ja talutüdrukute vahel Petri kirjutistes

Kõige produktiivsemalt on juhtumeid kirjeldanud kaksteist aastat Eestimaa eri mõisates koduõpetajana töötanud ja erinevalt Hupelist eesti keeles ainult hädapäraselt hakkama saav (Petri 1802a: XIII, 1802b: 3) Johann Christoph Petri (1762–1851). Tema teoses „Ehstland und die Ehsten, oder historische, statistische Gemälde von Ehstland" (I–III, 1802), mis on mahult kordades

väiksem kui Hupeli „Topographische Nachrichten", hõlmavad seisustevaheliste seksuaalsuhete kajastused suurema trükipinna kui Hupelil.

Nimesid nimetamata kirjeldab Petri juhtumit, mille ta on laenanud ilmselt Hupelilt, kus ühel mõisnikul oli kombeks oma teenijatüdrukuid sauna pesema paluda ning teha seal nendega siis mida iganes. Üks tüdruk, kes mõisniku kavatsustest teadis, võttis terava noa sauna kaasa ja torkas sellega vägistamissooviga lähenevat mõisnikku, nii et too saadud vigastuse tõttu suri (Petri 1802a: 394–395; Hupel 1777: 138). Petri kirjutab ka juhtumist, mil kapten von V h. f. võttis Pärnumaal osa ühest pulmast ja leidis, et sealne pruut on talle väga meeltmööda. Nii käskis ta kahel teenijal kohe pruudi enda juurde tuua. Pulmalised ajasid saadikud vemmaldega tagasi. Seejärel saatis kapten omaenda pataljonist neli meest pruuti ära tooma. Ka nende käsi ei käinud paremini kui eelmistel. Nüüd edastas ta oma soovi kaheksale mehele ning käskis neil juhul, kui pruuti ei õnnestu kinni võtta, pruudiisa tema juurde tuua. Kapteni ette toodigi pruudi vana isa, kellel kästi tütar üheks ööks kapteni juurde lubada. Kui vanake sellega ei nõustunud, anti talle sada kepihoopi, mille peale langes mees meelemärkuseta maha (Petri 1802a: 425; tõlge Petri 1903: 80–81). Pruudi isa kutsumise tõsiasi peegeldab enamikule toonasele Lääne-Euroopale omast suhtumist, et isa on vastutav oma vallalise tütre seksuaalsuse eest. Eestlaste seas ei pruukinud see aga päris niimoodi olla, nagu saab järeldada juba eespool mainitud regilauludes ilmnevast neiu tegutsemisest oma au hoidmisel ja kaitsmisel isast sõltumatult ning pruudi isa suhteliselt tähtsusetust rollist eesti vanades pulmakommetes (vt Mägi 2009: 92).

Kolmas Petri kirjeldatud juhtum kõneleb ühest kroonumõisa rentnikust, kes nägi talutüdrukut ja pakkus talle suure summa raha, et see temale anduks. Järgmisena proovis ta tüdrukut ähvardustega oma himudele alluma sundida. Kui seegi ei aidanud, lasi ta lüüa paraja portsu piitsahoope tüdruku paljale seljale. Tüdruk jäi ikkagi enda seisukoha juurde ning nüüd veendus mõisnik tõepoolest, et midagi pole teha. Kui ta oma kangelastegu edasi jutustas, olevat ta väitnud: „Ma usun, ta kannatab veel sada hoopi ära, enne kui ta alla heidab." (Petri 1802a: 394, tsitaadi tõlge Petri 1903: 67) Sellele järgneb Petri teoses kohe lugu, milles noor härra läks kord oma isa mõisa juurde kuuluvasse metsa jalutama. Seal tuli talle vastu nägus taluneiu, kellele ta tegi vääritu ettepaneku, mille too tagasi lükkas. Kui noorhärra muutus pealetükkivamaks, ähvardas tüdruk ta keha viglaga läbi torgata. Nüüd oli noormees sunnitud lahkuma. (Petri 1802a: 394) See, et seksuaalsete ahistamiskatsete kirjeldused on Petri teoses esitatud seksuaalse alatoonita peksu ja julmuste kirjelduste vahel, osutab autori eesmärgile paljastada mõisnike türanlikkus ja talupoegade vastu suunatud ebaõiglus (vt nt Petri 1802a: 320–321). Tendents esitada läbisegi mõisnike seksuaalsetest ja mitteseksuaalsetest julmadest tegudest kõnelevaid lugusid on omane ka rahvapärimusele. Tegelikult räägivadki paljud mõisnike ja talurahva suhteid puudutavad pärimuslood mõisameeste julmadest ja nii mõnigi kord lausa perverssetest tegudest,[10] kusjuures nende

[10] Näitena toon ära Kukruse mõisavalitseja Dietrich Timotheuse kohta käiva pärimuse: „Mõisavalitseja kohta säilinud rahva meenutused väidavad, et ta olevat olnud väga kuri valitseja, kes teomeeste seljast nahkrihmu lasknud nülgida, vana mehena ennast naistel hällis käskinud kiigutada ning väikeste lastega emadel end seal imetada. Seda viimast fakti olen ka mina ise 1930ndatel aastatel kuulnud meie peres aastaid suviti päeviliseks käinud

hulgas leidub ka selliseid, mis laveerivad seksuaalse ja mitteseksuaalse piiril (Remmel 2008: 36–37).

Ent juhtumikirjeldustele lisaks esitab Petri ka üldistavaid väiteid. Näiteks toob ta välja – samas sõnastuses nagu enne teda Hupel „Topograafilistes teadetes" –, et eestlaste veri on aegade jooksul segunenud teiste rahvaste verega, nimelt sakslaste, venelaste ja rootslaste omaga (Hupel 1777: 124; Petri 1802a: 386; Petri 1903: 65). Samuti hüüatab Petri retooriliselt, soovides mõjutada lugeja emotsioone: „Kui sagedaste saavad vooruslikud talutüdrukud veriseks peksetud, kui nad endid mitte oma rõhujate lihahimu ohvriks ei anna!" (Petri 1802a: 427; tõlge Petri 1903: 82) Ta teatab ka, et sageli sunnitakse noormehi abielluma neiuga, kellest härral endal voodikaaslasena villand saab (Petri 1802a: 435).

Eespool ära toodud lood kuuluvad sellesse osasse Petri raamatust, mille Adam Peterson on tõlkinud eesti keelde ja avaldanud 1901. aastal. Peterson aga ei tõlkinud kogu raamatut, vaid kolmest osast ainult esimese. Teises osas, milles tehakse juttu eestlaste negatiivsetest külgedest, väidab Petri, et eestlaste üks valitsevamaid pahesid on iharus, mille poolest nad on Euroopas esikohal. Eestlastel, kel puuduvat häbelikkus, pole iharad mängud midagi lubamatut, kui need ainult rasestumiseni ei vii. (Petri 1802b: 31–34) Petri meelest suurendab taluinimeste kirjeldatud pahet härrasrahvas ise, sest mõisnik ei pelga ega põlga ilusat talutüdukut oma magatajaks valida. Ja sageli – kui tüdruk vabatahtlikult selle ettepanekuga ei nõustu – sunnib mõisahärra teda selleks ähvarduste ja karistustega. (Petri 1802b: 33) Väidet illustreerib Petri asjakohaste näidetega. Nimelt P.... himur mõisahärra olevat, püstol käes, sundinud oma juuresviibivat abikaasat talle tuld näitama, sellal kui ta ise teenijatüdrukult süütuse võttis. Teine mõisahärra aga ütles oma mõisavalitsejale – kes talle tunnistas, et ta ühe talutüdruku rasestanud oli, ent tal mingit soovi ei ole temaga abielluda –, et see on sama hea, nagu oleks ta väljakäigus käinud. Kuna see olevat tühiasi, pole muud teha, kui anda tüdrukule lehm ja ähvardada teda kolmekümne paari vitstega. Kindlasti leiab mõisnik talle ka mõne noormehe abikaasaks. Valitseja ainus kohustus olevat jälgida, et asi välja ei tuleks. (Petri 1802b: 33–34)

Adam Petersoni lisandus Petri „Ehstland und die Ehsten" tõlkele „Huvitav tükike kodumaa ajaluost"

Petri teose „Ehstland und die Ehsten" abiga saab teha hüppe baltisaksa valgustajate juurest eesti rahvusloome aegadesse. Nagu öeldud, tõlkis Petri teose esimese osa eesti keelde Adam Peterson (1838–1918). Ta avaldas selle 1901. aastal (kordustrükk 1903) pealkirja all „Huvitav tükike kodumaa ajaluost" 95-leheküljelise väikeseformaadilise raamatuna. Üsna raamatu alguses leidub suhteliselt pikk tõlkija joonealune märkus – ainuke terves raamatus –, mis on siinse teema seisukohalt võtmetähtsusega, sest on üks esimesi, kus tut-

Härma Marta (sünd. 1876) suust. Tema jutust on meeles, et üks naine viimaks selle eaka mehe oma rinnaga lämmatanud." (Haljaste 2012: 15; imetamis- ja lämmatamismotiiviga lugu Maardu mõisahärra kohta vt Remmel 2008: 89).

vustatakse lugejale esimese öö õiguse ideed.[11] Tekstikoht, millega Peterson on joonealuse märkuse sidunud, ei ole küll parim võimalikest, kuhu selletaoline kommentaar sobiks. Nimelt kirjutab Petri tõlke põhitekstis, et talupoeg on igal pool samasuguse olekuga nagu tema kurnajast mõisahärragi (sarnase arusaama kohta Merkelil vt siinses artiklis Merkeli teost käsitleva alaosa teise lõigu lõppu): „On mõisaherra valju ja halastamata, siis varjab ori tema eest oma häädusi, matab oma raha maha, on tusane ja laisk, nii et isegi noored mehed ja tüdrukud niisugusel viisil käivad, nagu ei jõuaks nad enam jalgu ülestõsta; panevad endid kaltsus riidesse, jätavad pääd sassi ja harimata, ja on arglised, nii et nad vaevalt julgewad võõrale ta küsimise pääle vastata [---].” (Petri 1903: 11–12)

Alaviide järgneb sõnapaarile „kaltsus riidesse” ning joonealune märkus on järgmine:

> Kas nad endid meelega närudega ehtisivad ja omad pääd sassi jätsivad? Ei, – see on naisterahva loomu vastu. Palju õigem on: et nad seda vaesuse, nälja, puuduse (riidepuuduse) ja ajanappuse pärast tegivad. Piirita mõisa orjus ja muud pudimaksud ei jätnud neile viletsatele ka talvelgi aega – omale riiet teha. Ja millest võis ta seda ka valmistada, kui aastasajad läbi hirmus orjus, suur vaesus, sõjad, kodusõjad, katku ja näljaajad teda maani maha rõhusivad ja maad laastasivad? Ja mis oli siis ilusama puhtama naisterahva ja neiu palk? Teda võeti vägisi mõisa – Saksu teenima. Sääl rööviti vägivaldselt ta neiulik auu herraste poolt ehk opmanite ja mõisa teendrite läbi. Siis panti ta vägise mehele. Ja rahvas sõimas siis teda „mõisa ataks.” Küll pidi aga sel Eesti naisterahval liig palju kannataja suurust ja kangelase meelt olema, kes ennast orjaajal ehistada julges, sest see ajas teda eluajaks oma rahva põlgtuse alla ja – otse piinateele! Ta pidi end oma piinajale ehtima ja oma puhtuse sellele ohverdama. Mõisa herral oli õigus iga oma pärisorja esimese „pruudiöö” pääle. Seda õigust nimetadi Ladina keeles „jus primae noctis,” ja seda hirmust õigust tarvitadi ahneste enamiste igas mõisas. Seda metsikut õigust püiti maailma ees nii vabandada: Mõisnik püida selle oma õiguse tarvitamisega oma tööjõudu suurendada, oma orjahulka enamdada ja tarvitada seda – hädasunnil, töörahva puuduse pärast – ja tahta seega ka oma orjade kehalikku tugevust etendada. Selle saadanliku vabandusega taheti inetumat lihahimuneelu ilustada ja tale kõrge majanduseline otstarbe anda. Aga harilikult rööviti näokamate neiude puhtus mõisas juba ammugi enne pruudikssaamist ja esimest mõrsjaööd paljudelt ära, sagedaste ka allaealistelt neiudelt (lastelt). 130-ne aastane Holstre Ädu on jutustanud: Mõned mõisaherrad olla oma valla alaealised neiud äraeksitanud – käima pääle saatnud ja neid siis surnuks peksnud. Võib olla, et need lihaneelu kangelased endid seega teenidud karistuse eest hoida püidsivad, millega valju seadus igat allaealise eksitajat kangeste ähvardab, ka siis veel kui allaealine orja seisusest on. Siin olgu veel tähenda-

[11] Peterson oli kirjutanud sel teemal küll juba oma luuletustes ja ajalookäsitlustes, ent need on jäänud käsikirja. Käsikirjalistest luulekogudest on näha, et enamiku sellesisulistest ridadest on tsensor ilmselt seksuaalteema tõttu enne trükki minekut kustutanud (EKM EKLA, f 100, m 5: 1, l 11). Üks näide trükki jõudnud luuletusest, kus see teema on tsensoril võib-olla kahe silma vahele jäänud, leidub tema neljandas avaldatud luulekogus, kus on mainitud „pruudiööd”, „mõrsjaööd” ja „mõnitatud mõrsjavööd” (Peterson 1900: 48).

tud: et Venemaal orjaajal mõisnikkudel esimese mõrsjaöö-õigust ialgi ei ole olnud – ja et selle tarvitamine sääl tundmata ja kuulmata asi oli. (Petri 1903: 11–12, allmärkus: väljaandja)

Viimane alapeatükk jääb kõrvalepõikeks käesoleva artikli teemast, sest Adam Petersoni Petri-tõlge kuulub ajaloolises mõttes juba järgmisesse perioodi, olles esimene eestikeelses trükisõnas ilmunud tekst, mis seletas lahti esimese öö õiguse tähenduse. Olgugi et esimese öö õiguse teema pookimine saksa valgustaja Eesti olusid käsitleva teksti juurde oli meelevaldne, lisas Petersoni selline teguviis tema tekstile autoriteeti. Tõsiseltvõetavas kontekstis esitatud väide esimese öö õiguse kunagisest eksisteerimisest Eestis tagas hilisemate autorite valmisoleku seda edaspidi kasutada ja arendada.

Nagu eespool osutatud, sai alates Merkeli teostest võimalikuks uutmoodi ja põlisrahvaid kaasav ajalookirjutus, ent eestlaste rahvuslikku narratiivi siis veel kirjutama ei asutud. Rahvusliku narratiivi loomise töö juurde asusid eesti mehed alates XIX sajandi teisest poolest, kusjuures Adam Peterson kui „esimene juhtiv võitleja-isiksus eesti rahvusliku ärkamise sündmustikus" (Kulbin 1936: 370) mängis selles palju olulisemat rolli, kui praegune ajalookirjutus seda möönab. 1860. aastate esimese poole talurahvakoosolekute korraldaja ja palvekirjaaktsioonide organiseerijana oli ta üks olulisemaid figuure, kes lõi kaasa esimeses, nn „kuumas" rahvusloome faasis (vt Tamm 2018: 16–17). Suur palvekirjaaktsioon, mis poleks Adam Petersonita ilmselt üldse teoks saanud, oli kriisiolukorrast tõukunud sotsiaalne liikumine, mis kujunes rahvuslikuks (Kruus 1934: 337). Peterson oli ülimalt osav kõnemees, kes esitas koosolekutel talurahva äratamiseks kõnesid eesti rahva ajaloost, mainides neis ka „esimese mõrsjaöö õigust" (EKM EKLA, f 100, m 6: 8, l 1; vt ka EKM EKLA, f 100, m 6: 24).

Lõpetuseks

Siinses artiklis keskendusin seisustevaheliste seksuaalsuhete kohta käivale materjalile Schlegeli, Hupeli, Merkeli ja Petri teostes. Need teosed on adresseeritud autoriga samast seisusest lugejale ja kirjeldavad talurahva elu igaüks veidi erineva nurga alt. Et Hupel kogus materjali laialdase korrespondentide võrgustiku kaudu ja ise talurahvast küsitledes (vt Metsvahi 2015: 108–109), on ajaloolased pidanud tema andmeid usaldusväärseteks ja peaaegu vabadeks igasugustest eelarvamustest (Jürjo 2004: 272). Kirjandusteadlased seevastu on rõhutanud Hupeli teoste koloniaalset palet, mida iseloomustab eesti talurahva õhtumaisest kultuurist väljapoole paigutamine. Hupeli kirjutistele on süüks pandud ka seisusliku tegelikkuse põlistamist ja isegi pärisorjade vastu suunatud seksuaalrünnakute õhutamist (Plath 2014: 305–306). Neid vastandlikke seisukohavõtte aitaks lähendada etnograafiline teadmine, et erinevate seisuste eluilmad XVIII sajandi lõpu Eestis olidki teineteisest kaugel ja väärtushinnangud suuresti lahknevad. Kahe seisuse vaheastmele jäävaid eesti soost mõisateenijaid püüti küll kuulujuttude ja regilauludega meelitada talurahva väärtushinnangute juurde tagasi, ent tõenäoliselt polnud see täies ulatuses teostatav ning muutus aja jooksul üha raskemaks (viimast tõendab

ka mõisateenijate sünnitatud vallaslaste arvu pidev kasv XIX sajandi vältel; Raud 1961: 133–134).

Jaan Undusk on juhtinud tähelepanu Hayden White'i väitele, et pärast Rousseau aega ei olnud õilsa metslase kujutelm vajalik mitte põliselanike õilistamiseks, vaid aadli diskrediteerimiseks (Undusk 1997: 728). Ilmselt on Merkeli ja Petri teostes esinevate seisustevaheliste seksuaalsuhete kajastuste suhteline rohkus seotudki just sooviga, et talurahva vooruslikkuse taustal joonistuks mõisnike ebamoraalsus eriti kontrastselt välja. Merkelil ja Petril polnud ju sellekohaste juhtumite näiteid vaja kaugelt otsida. Neid sai võtta Hupelilt, kelle kirjatööde eesmärgiks ei olnud tegelikult aadli siunamine, või kirjutada maha elust. Viimase võimaluse kasuks kõnelevad ka regilauludes kirjeldatud juhtumid ja hoiakud. Erinevat liiki allikad, mis on pärit eri seisuste esindajate suust või sulest ning suunatud erinevale auditooriumile, kinnitavad ühte ja sedasama: talurahvas suhtus seisustevahelistesse abieluvälistesse seksuaalsuhetesse põlastavalt ning mõisnikud käitusid julmalt ja türanlikult püüdlustes talutüdrukuid oma himudele allutada. Mõisnike julm käitumine talutüdrukutega seksuaalkontakti otsides tuleneski ilmselt sellest, et võimalikud varasemad vägivallatud lähenemiskatsed olid jäänud tagajärjeta. Kolmas ühine teema, mis esineb nii Hupeli, Merkeli ja Petri teostes kui ka regilauludes, on vägistamiskatsete ebaõnnestumine tänu tüdruku südikusele ja mitmel puhul ka agressiivsele vastuhakule. Viimane, samuti nagu neiu iseseisev (ja isast sõltumatu) otsustusvõime oma au hoidmisel, seostub eesti naise ajalooliselt tugeva positsiooniga (vt Metsvahi 2014; Mägi 2017: 94–122).

Umbes poolteist sajandit tagasi Adam Petersoni poolt eesti konteksti istutatud esimese öö õiguse troop hakkas siin laiemalt levima ennekõike alates XX sajandi algusest, mil eestlusesse pöördumine sai sisse uue hoo ja püüdlused saksu demoniseerida leidsid laia kõlapinna (vt Jansen 2007: 254). Usk esimese öö õiguse varasemasse eksisteerimisse hõlbustas sotsiaalseid vahekordi selgitavate rahvapäraste mentaalsete kategooriate loomist ja nende abil rahvusliku narratiivi ülesehitamist. *Ius primae noctis*'e stereotüübi Eestisse importimine oli leidlik samm, mille afektiivne mõju auditooriumile nähtub selgelt teemat kasutavate teoste vastuvõtust XX sajandil. XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguses kirjutatud valgustajate teostes seda stereotüüpi ei leidu, sest uskumus mõisnike praktiseeritavast türanlikust naissoo ahistamisest, mille seaduslik iseloom peaks sundima alistuma iga abiellu astuva noore naise, ei oleks sobinud kokku ettekujutusega n-ö õilsast pärismaisest naismetslasest, kellena siinseid talutüdrukuid toona nähti.

Artikli valmimist on toetanud Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojekt IUT2-43 „Traditsioon, loovus ja ühiskond: vähemused ja alternatiivsed diskursused".

Arhiiviallikad

RA, EAA.915 – Rahvusarhiiv, Pärnu maakohus
RA, EAA.1187 – Rahvusarhiiv, Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Konsistoorium

EKM EKLA – Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv
EKM ERA – Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv
E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu
H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

Internetiallikas

Perekonnaajaloo foorum. Foorum perekonna ja suguvõsa ajaloo huvilistele. http://www.isik.ee/foorum/

Kirjandus

Annist, August 2005. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi „Kalevipoeg". Toim Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

de Graaf, Tjeerd, Naarden, Bruno 2013. Description of the border areas of Russia with Japan and their inhabitants in Witsen's North and East Tartary. – Acta Slavica Iaponica, kd 24, lk 205–220.

Haljaste, Ester 2012. Viljapuuaiast Allikani. Revino külast, elust ja inimestest. Kohtla-Järve: Trükis.

Hupel, August Wilhelm 1777. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Zweyter Band. Riga: Johann Friedrich Hartknoch.

Hupel, August Wilhelm 2016. Neitsilikkuse väärtusest eestlaste ja lätlaste hulgas. Tlk Mati Laur, Merili Metsvahi. – Tuna, nr 4, lk 2–6.

Jansen, Ea 2007. Eestlane muutuvas ajas. Seisusühiskonnast kodanikuühiskonda. Tallinn: Eesti Ajalooarhiiv.

Jürjo, Indrek 2004. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn: Riigiarhiiv.

Koemets, Aino 1983. Naisori mõisas. – Kui ma pääsen mõisast. Uurimusi eesti regivärsi ja rahvajutu alalt II. Toim Eduard Laugaste. Tallinn: Eesti Raamat, lk 63–114.

Kruus, Hans 1934. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjadeaktsioonid 1860ndail aastail. – Eesti Kirjandus, nr 8, lk 337–362.

Kulbin, Lembit 1936. Adam Petersoni kui juhtiva rahvuslase kujunemine, 2. – Eesti Kirjandus, nr 8, lk 353–370.

Körber, Bernhard 1864. Biostatik der im Dörptschen Kreise gelegenen Kirchspiele Ringen, Randen, Nüggen und Kawelecht. In den Jahren 1834–1859. Gedruckt auf Kosten der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Dorpat.

Küng, Enn 2015. Käsitlus Rootsi võimu ajajärgust Eestis. – Akadeemia, nr 8, lk 1491–1499.

Laugaste, Eduard 1976. Regivärsiline rahvalaul ühiskondlike suhete peegeldajana II. – Saaksin ma saksa sundijaks. Uurimusi eesti regivärsi ja rahvajutu alalt I. Toim E. Laugaste. Tallinn: Eesti Raamat, lk 11–46.

Laur, Mati 2008. Kohtumõistmine vallasemade üle Pärnu maakohtus 1740. aastatel. – Tuna, nr 4, lk 16–25.

Laur, Mati, Metsvahi, Merili 2016. Talutüdruk valgustuse paistel. Lisandusi August Wilhelm Hupeli artiklile. – Tuna, nr 4, lk 7–13.

Ligi, Herbert 1961. Talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561). Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.
Melton, Edgar 1988. Gutsherrschaft in East Elbian Germany and Livonia, 1500–1800: A critique of the model. – Central European History, kd 21, nr 4, lk 315–349.
Merkel, Garlieb Helwig 1796. Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts, Ein Beytrag zur Völker- und Menschenkunde. Leipzig: bey Heinrich Gräff.
Metsvahi, Merili 2014. Varasem perekondlik korraldus ja õe-venna intsesti teema rahvaluules. – Vikerkaar, nr 7–8, lk 123–137.
Metsvahi, Merili 2015. „Tüdrukut poisi käte vahelt magamast leida pole nende seas häbiasi." August Wilhelm Hupeli avaldatud talupoegade seksuaalelu kirjeldused eesti perekonna ajaloo kontekstis. – Ariadne Lõng. Nais- ja meesuuringute ajakiri, nr 1–2, lk 104–127.
Metsvahi, Merili 2017. Esimese öö õiguse teema 1910. ja 1920. aastate Eestis. – Kaheteistkümnes eesti folkloristide talvekonverents „Folkloor ja avalikkus" 2. ja 3. märtsil 2017 Voore puhkekeskuses. EKM Teaduskirjastus, lk 29.
Mägi, Marika 2009. Abielu, kristianiseerimine ja akulturatsioon. Perekondliku korralduse varasemast ajaloost Eestis. – Ariadne Lõng. Nais- ja meesuuringute ajakiri, nr 1–2, lk 76–101.
Mägi, Marika 2017. Viikingiaegne Eesti. Maa, asjad ja inimesed ajastu risttuultes. Tallinn: Argo.
Nirgi, Margit 2016. Esku kabeli lugu. Geschichte der Kapelle in Esko. Esku: VR Kirjastus.
Peterson, Adam 1900. Laulud. 4. jagu. Viljandi.
Petri, Johann Christoph 1802a. Ehstland und die Ehsten, oder historische, statistische Gemälde von Ehstland. Ein Seitenstück zu Merkel über die Letten. I. Gotha: die Ettingersche Buchhandlung.
Petri, Johann Christoph 1802b. Ehstland und die Ehsten, oder historische, statistische Gemälde von Ehstland. Ein Seitenstück zu Merkel über die Letten. II. Gotha: die Ettingersche Buchhandlung.
Petri, Johann Christoph 1903. Huvitav tükike kodumaa ajaluost. Sakslase Dr. Petri kirjeldus Eestirahva elust ja olust aastal 1802, kes Eesti- ja Liiwimaal 12 aastat kodukoolmeister on olnud. Väljaannud Adam Peterson. Teine trükk. Tartu: Joh. Linnu raamatukauplus.
Plath, Ulrike 2014. Libertinistlik kirjandus ja „valgustuse erootika" Baltikumis. – Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 21 (28)). Koost Katre Kaju. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 283–310.
Põltsam-Jürjo, Inna 2016. Haavatud au. Auküsimusest Uus-Pärnus 16. sajandi lõpu raeprotokollide põhjal. – Tuna, nr 1, lk 8–19.
Raud, Märt 1914. Eesti armuilmast. – Eesti Kultura IV. Koost V. Reiman. Tartu: Postimees, lk 3–100.
Raud, Märt 1961. Eesti perekond aegade voolus. Stockholm: Kirjastus EMP.
Remmel, Mari-Ann (koost) 2008. Mõisalegendid. Harjumaa. Tallinn: Tänapäev.
Saareste, Andrus 1923. 400-a. vanune keeleline leid Eestis. – Eesti Keel, nr 5–6, lk 136–149.
Schlegel, Christian Hieronymus Justus 1788. Etwas über Form, Geist, Character, Sprache, Musik und Tanz, der Ehstnischen Nation. Beyläufig etwas über

die Schönheit der teutschen Damen in Ehstland. An einen Freund im Jahr 1783. – Der Teutsche Merkur, April, lk 331–347; Der Teutsche Merkur, May, lk 404–433.
Schmidt, Karl 1881. Jus primae noctis. Eine Geschichtliche Untersuchung. Freiburg in Breisgau: Herder'sche Verlagshandlung.
Schneider, Jane 1971. On vigilance and virgins: Honor, shame and access to resoruces in Mediterranean societies. – Ethnology, kd 10, nr 1, lk 1–24.
Stackelberg, Jürgen von 2008. Voltaire, Beaumarchais und das 'jus primae noctis'. – Komparatistik: Jahrbuch der Deutschen Gesellschaft für Allgemeine und Vergleichende Literaturwissenschaft. 2007. Heidelberg: Synchron, lk 173–178.
Tamm, Marek 2018. Rahvuste tegemine. Humanitaarteaduslik vaade. – Keel ja Kirjandus, nr 1–2, lk 15–29.
Tampere, Herbert (toim) 1938. Vana kannel III. Kuusalu vanad rahvalaulud I. Tallinn: K. O.-Ü. Kultuurikoondis.
Tarkiainen, Kari, Tarkiainen, Ülle 2014. Meretagune maa. Rootsi aeg Eestis 1561–1710. Tlk Ivar Rüütli. Tallinn: Varrak.
Tarkiainen, Kari, Tarkiainen, Ülle 2015. Vastuseks eelolevale. – Akadeemia, nr 8, lk 1500–1503.
Tedre, Ülo (toim) 1969. Eesti rahvalaulud I. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
Tedre, Ülo (toim) 1971. Eesti rahvalaulud III. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
Uimonen, Pirjo 2011. Keep the nation clean! Negotiating the norms of female purity. – Ethnosexual Processes: Realities, Stereotypes and Narratives. Toim Joni Virkkonen. Cambridge–London: Kikimora Publications, lk 121–137.
Undusk, Jaan 1997. Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu. Merkel – Jakobson – Hurt. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 721–734.
Wettlaufer, Jörg 1999. Das Herrenrecht der ersten Nacht. Hochzeit, Herrschaft und Heiratszins im Mittelalter und in der früher Neuzeit. Frankfurt–New York: Campus Verlag.
Witsen, Nicolaas 1966. Moscovische reyse 1664–1665. Journaal en aentekeningen. Kd 1. (Werken van de Linschoten-Vereeniging, LXVI.) Toim Th. J. G. Locher, P. de Buck. s'Gravenhage: Martinus Nijhoff.

Merili Metsvahi (*snd 1973*)*, PhD, Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi eesti ja võrdleva rahvaluule osakond, vanemteadur, merili.metsvahi@ut.ee*

The prologue of the *ius primae noctis* stereotype in Estonia: the relations between landlords and peasant girls as reflected in runo songs and in the works of German authors of the Enlightenment

Keywords: Enlightenment, Johann Christoph Petri, Garlieb Helwig Merkel, Christian Hieronymus Justus Schlegel, August Wilhelm Hupel, Estonian peasants

The article was inspired by interest in how the stereotype of the right of the first night (*ius primae noctis*) arrived in Estonia. The first publication introducing the meaning of *ius primae noctis* to the Estonian reader is a translator's footnote in

the Estonian translation of the first part of "Ehstland und die Ehsten" by Johann Christoph Petri (1901). The translator was Adam Peterson, who had cut a figure in the Estonian society in the 1860s. It was certainly arbitrary of him to attach his commentary on *ius primae noctis* to a text on the Estonian condition written by a German enlightener. However, numerous bits and pieces of information on sexual relations between landlords and peasant girls can indeed be found in other works on Estonia by Petri and other enlighteners, which anticipate later discussions on the subject.

The article is focused on sexual relations between people of unequal social ranks as depicted in the works of Christian Hieronymus Justus Schlegel, August Wilhelm Hupel, J. Chr. Petri and Garlieb Helwig Merkel. The prime aim of Schlegel and Hupel was to introduce the reader to Estonian topography and the ethnic and social customs of the inhabitants of the territory, whereas Petri and Merkel described the life of the peasant folk mainly in order to criticise the estate society. Hence the difference between the depictions of morganatic relationships by the two pairs of authors. Petri and Merkel put a relatively strong emphasis on such relationships, including several attempted rapes thwarted by the girl's courageous defense of her honour. The agency of a girl and her readiness to act by herself in similar situations can also be noticed in old runo songs. The considerable independence and presence of mind of peasant girls, as well as the Estonians' contempt for sexual relations with representatives of other estates are subjects also reflected in Hupel's writings. Thus, on the one hand, the depiction of an Estonian girl or woman as a noble Amazon defending her virtue was a motif undermining the predestination ordained by the estate society and discrediting the ruling nobility. On the other hand, the fact that the subject keeps popping up in most different sources suggests that the motif must have had a solid basis in real life, associated with the historically strong position of the Estonian woman in the community.

Merili Metsvahi (*b. 1973*)*, PhD, University of Tartu, Institute of Cultural Studies, Department of Estonian and Comparative Folklore, senior researcher,*
merili.metsvahi@ut.ee

MODERNISMI MUUTUV TÄHENDUS EESTI KIRJANDUSKULTUURIS

Rekonstrueerimiskatse

INDREK OJAM

Modernism kui poeetika ja ajalookirjutuse probleem

Praegu tundub, et Eesti taasiseseisvumise järgse aastakümne üks laiahaardelisem ja tungivam kirjandusteaduslik arutelu toimus – vastavate mujal aset leidnud debattide suhtes hilinenult – postmodernismi ümber (vt Kraavi 2005: 37; Viires 2008: 43–52). Kuna postmodernism oma eesliitega on derivatiivne või sekundaarne mõiste, eeldaks sellealane diskussioon ka modernismi problemaatika läbiarutamist, mida aga tehtud ei ole. Postmodernism ja modernism on saanud eesti kirjandusteaduse töövahenditeks enam-vähem samal ajal (Hennoste 2003a [1996]: 39–40, 2006a: 73–74). Sealjuures on isegi eelistatum analüüsi juhtkategooria olnud postmodernism, mille tunnustena on kinnistunud esteetiliste võtete pluralistlik, enamasti pastišipõhine mänglev ja irooniline kasutamine, samuti sügavuse dimensiooni ja žanripiiride kadumine kirjanduses (Viires 2008: 37–38). Postmodernistliku kirjanduse üsna selge (olgugi raskesti piiritletava) määratluse väljakujunemisega võrreldes on eesti kirjandusliku modernismi küsimus jäänud aga tagaplaanile. Mõlema mõiste praegune tähendus on paika nihkunud laias laastus viimase 30 aasta jooksul ehk nõukogude sotsialismi järgses kultuurisituatsioonis, mida siin ja edaspidi nimetan lihtsustamise huvides üleminekuajaks.

Soovin käesoleva artikliga täiendada kohaliku kirjandusliku modernismi käsitlusi teoreetilise aruteluga, mis lähtub modernismi kahetisest tähendusest. Ühest küljest on see termin esindanud piisavate ja tarvilike esteetiliste tunnuste ja teemade (nt inimese võõrandumine) kogumit, mida sisaldavad kirjandusteosed on liigitatud modernismi sildi alla. Nii fikseeritakse modernismi mõiste sisu, mida võib seejärel kasutada paralleelselt teiste vooluloolise mõistetega, nagu näiteks romantism ja realism. See modernismi mõiste n-ö puhtalt esteetiline tähendus on olemuselt ajatu ja sünkrooniline. Üldiselt võib öelda, et Eestis on modernistlikku (ja postmodernistlikku) kirjandust eritletud enamasti just poeetiliste tunnuste alusel (nt Hennoste 2016; Viires 2008; Kraavi 2005).

Teisest küljest on vähem tähelepanu pööratud asjaolule, et vastavad poeetilised võtted ja temaatilised dominandid peavad laiemalt arusaadavaks muutumiseks asetuma sidusasse põhjuslikku ahelasse teiste, eelnevate ja järgnevate kirjandusvooludega, seades modernismi näiteks realismi või uusromantismi järele või postmodernismi ette. Niimoodi hakkab modernism tähistama kultuuritüüpi, mis on valitsenud ühel kindlal epohhil, millel on oma tekkelugu ja ka lõpp-punkt (kui tunnistada, et ollakse jõudnud postmodernsesse ajas-

tusse). Niisugune modernismi diakrooniline või narratiivne aspekt ning selle laiemad ajalookirjutuslikud ja ideoloogilised tagamaad ongi siinse lähenemise fookuses. Lähtun peamiselt Fredric Jamesoni (2002) modernsuse ja modernismi mõistete analüüsist ja selle analüüsi väljakutsetest. Jamesoni järgi on *modernsus* eelkõige nüüdisaegne ajaloolisusest mõtlemise tuummõiste, keskne narratiivne kategooria, mis ühendab omavahel raskesti seostatavaid ühiskondlikke arenguid ja vastuolulisi alamperiodiseeringuid. Sõna *modernsus* toimib Jamesoni järgi performatiivselt, teatava kollektiivse deiksisena, mille abil määratletakse ja kehtestatakse iga kitsama kultuurilis-ühiskondliku ettevõtmise laiem tähenduslik horisont (Jameson 2002: 31–41). Laiem tähendus saab tekkida aga üksnes paljusid heterogeenseid sündmusi ühendava jutustuse kujul, mis moodustab parasjagu uuritava fenomeni ümber seletava raami. Niisugune koondav narratiivne struktuur tähendab ajaloofilosoofia ja periodiseerimise mängu toomist. Kuigi igasugune periodiseerimine on ranges mõttes teaduslikult kahtlane ettevõtmine, on võimatu ka sellest hoiduda (Jameson 2002: 29), vähemalt juhul kui silmas pidada veidigi sidusat kultuuripilti. Jamesoni tähelepanekutele vastavalt peaks iga sisukas modernismiuuring algama tõdemusega, et tugevalt üldistavatest ja teleoloogilist tervikut loovatest mõtteoperatsioonidest pole kirjandusliku modernismi lugu jutustades pääsu. Ajaloofilosoofilised üldistused kasutavad aga paratamatult laiendatud metafoore ja dramatiseerivaid võtteid, mille abil eraldatakse uus periood vanast ja tähenduslikud sündmused oma kaootilisest ümbrusest. Sünnib periodiseering, mis erineb pelgast sündmuste kronoloogiast, kuna üks ajastu eristatakse teisest kvalitatiivselt. Nii moodustuvad nn suured narratiivid, mis hoiavad alal kirjandusloolise käsitluste sidusust.

Eesti kirjanduse kõige mahukama ja järjekindlama modernismikäsitluse on välja töötanud Tiit Hennoste, kelle uurimistulemuste ja üldistusega soovin eriti neljandas peatükis dialoogi astuda. Sissejuhatuseks tasub esmalt teadvustada üht Hennoste nägemuse põhilist omadust: rõhk kirjanduslikel manifestidel ja avangardkirjandusel suunab tähelepanu eelkõige kirjandustekstide loomisele kui autori teadlikule tegevusele (vt ka Hinrikus 2011: 99). Esimene tees, mida üritan järgnevate näidete varal lähemalt avada, kõlab: modernismi lugu eesti kirjanduses saadab ühtlasi selle termini tähenduse muundumine deklaratiivsest ja manifesteerivast (teksti kui kavatsusliku loomeaktiga seonduvast) periodiseerivaks ja tõlgenduslikuks (retseptsiooniga seonduvaks). Sajandi jooksul on sõna *modernism* hakanud tähistama üht ajaloolist ismi teiste hulgas ning tähistab praeguselt, postmodernselt vaatepiirilt juba kultuurilist epohhi, millest oleme väljunud.

Teine oluline aspekt Hennoste käsitlustes on püüd võrrelda eesti modernismi mudeliga, mille komponendid pärinevad Lääne-Euroopa eri kirjandusruumidest, ja asetada eesti kirjandus Euroopa kirjanduse taustale. Sellise meetodi jäigad tulemused on silma jäänud mitmele kommenteerijale (Krull 1997: 103–104; Olesk 2002; Väljataga 1997: 100; Hennoste isepärasele distantsile oma uurimisobjektist osutab Annus 2005). Tundub, et see jäikus on paratamatu hind, mille Hennoste on pidanud maksma kirjandussituatsiooni mudeli (2016: 26–55) kasutamisega saavutatud heuristilise pildi sirgjoonelisuse eest. Selle metodoloogilise järjekindluse üks kõige provokatiivsemaid

tulemusi on kohaliku kirjanduse struktuurset mahajäävust väljendav tees eesti „20. sajandi 19. sajandi kirjandusest" (Hennoste 2003b [1991]), mis tuleb pikemalt kõne alla artikli neljandas peatükis.

Kohalike modernismiuuringute üks küsimus on tõepoolest see, kuivõrd kaasaegne või mahajäänud on siinne modernism võrreldes lääne moodsa kirjanduse kujuteldava keskme ehk sellega, mida Pascale Casanova (2004) nimetab kujundlikult kirjanduse Greenwichi meridiaaniks. Casanova mõtestab uudsel viisil rahvusvahelise kirjandusruumi suhteid, mida on seni kirjeldatud peamiselt autonoomsete rahvusriikide keskselt (rahvuskirjandus valmib ja toimib oma riigi piires ning seejärel suhestub teiste maade esindajatega). Tema seisukoht on, et rahvusvaheline kirjandusruum, mis loob meile tuttavaid maailmakirjanduse väärtusi, toimib rahvusvaheliste võimu- ja majandussuhetega sarnasel põhimõttel. Niisuguses seostevõrgustikus – millest pärinevad väärtkirjanduse hierarhiad – on aga ühel pool jõulisemad ja tsentraalsemad positsioonid ning teisel pool ääremaad, mis üritavad keskmega sammu pidada. (Casanova 2005: 134)

Casanova kirjeldatud globaalses struktuuris toimib „kirjanduslikku kapitali" tootev kese kui ääremaade loomingut legitimeeriv, „kirjanduseks muutev jõud" (pr *littérisation*), mis kustutab perifeerse kirjanduse ajaloo ja rahvuslikud omapärad, et muuta see keskme jaoks huvitavaks ja piisavalt „universaalseks" (Casanova 2004: 100). Casanova kirjandusmaailma mudeli intellektuaalsed juured pärinevad Pierre Bourdieu väljateooriast ning see suunab meid mõtestama konventsionaalseid kirjandusvälja mõisteid, nagu *traditsioon*, *pärand*, *klassika* ja *modernsus*, avaramal viisil kui ühe rahvuskultuuri järkjärgulise küpsemise plaanis (Casanova 2005: 134). Arutelud eesti kirjanduse modernismi üle kerkivad esile ajastul, mil Casanova kirjeldatud kirjanduse maailmasüsteem on juba sellisena välja kujunenud ning toimub tihe üleeuroopaline suhtlus eri piirkondade kirjanduste vahel. Casanovaliku lähenemise tugevus on rahvuskirjanduste ajaloolise situatsiooni uuesti avamine nende tegelikule globaalsele läbipõimitusele.[1]

Modernism kui nähtus on kultuuri enesekirjelduse osa, mis sarnaselt rahvusküsimusega võtab loomuldasa suure narratiivi kuju ja püüab rahvuslikku kollektiivi asetada globaalsetesse suhetesse. Minu teine tees väidab: eesti kirjandusliku modernismi retseptsiooni lugu seisneb kõigi nende momentide ja situatsioonide kirjeldamises, mil eesti kirjandus on oma autokommunikatsioonis asetunud laie-

[1] Teine teoreetiline mõttesuund, mis Casanova maailmakirjanduse nägemusega kokku kõlab ja mida eesti kirjandusliku modernismi mõistmisel arvestada tasuks, pärineb Fredric Jamesoni esseest „Kolmanda maailma kirjandus rahvusvahelise kapitalismi ajastul" (Jameson 1986). Arenenud lääneriikide perspektiivist sisaldab kolmanda maailma kirjandustekstide lugemine alati hermeneutilist illusiooni: enamasti kunagiste koloniaalmaade kirjandus tundub modernismi esteetikaga harjunu jaoks mahajäänud ja vanaaegne. Selle mulje põhjuseks on võimetus tuvastada neis tekstides „rahvusliku allegooria" dimensiooni (Jameson 1986: 85–86) ehk seda, et kollektiivset eksistentsi kujutatakse allegooriliselt. Nii Jameson kui ka Casanova üritavad kaardistada üht ja sama globaalset protsessi, mille käigus kirjanikud ja kirjanduslikud institutsioonid ennast maailmas positsioneerivad, ja seda, kuidas toimivad tegelikud kirjandusliku tsentri ja perifeeria suhted, mida rahvuskirjanduste eripäradele rõhuvad käsitlused moonutavad ja müstifitseerivad.

masse, Euroopa ja maailma konteksti. Euroopa kaasaegne kirjandus ja kultuur on alati toiminud kohaliku rahvuskirjanduse kaasas kantava „välisusena", millega see on erinevatel kujundlikel viisidel suhestunud. See välisus on miski, mida peaksime nii modernismi puudutavates kriitilistes aruteludes kui ka modernistlikes kirjandusteostes endis ühe tähenduskihina tuvastama ja arvesse võtma.

Järgnevalt annan ülevaate sellest, kuidas on eesti kirjandusmõttes eri perioodidel kasutatud sõnu *modernne* ja *modernism* ning missugused on olnud neid kasutusi saatvad poeetikaalased ja ajaloofilosoofilised visioonid. See toob kaasa ka siinse uurimuse kõige tähtsama metodoloogilise piirangu: ühiskonnateadustesse ja kirjandusteadusesse kuuluvad peamõisted *modernne* ja *modernism* jätan teadlikult avatuks, et jälgida nende kasutuse (või selle puudumise) muutumist. Eesti kirjanduse modernismi kujunemise jälgimisel muutuks nende terminite jäik defineerimine uurimuse põlvnemisloolist eesmärki kummutavaks.

XX sajandi olen jaganud kolmeks perioodiks. Jaotus tuleneb sellest, et moodsa eesti kirjanduse lugu tajutakse eelkõige kolmeastmelisena. See algab XX sajandi hakul Noor-Eestiga ning saavutab klassitsistliku küpsuse noores Eesti Vabariigis. Sellele järgneb sõjaga ja nõukogude võimu kehtestamisega alanud katkestuse periood, mil modernismi uus puhang kodu-Eesti kirjanduses sai võimalikuks alles 1960-ndate sulaajal, paguluses aga juba varem. Kolmas etapp on Eesti taasiseseisvumisest alguse saanud modernismilaine, mis erinevalt varasemast suhestub juba tehnoloogiast ja massimeediast küllastunud (ehk postmodernse) lääne kultuuriga. Kõige varasema perioodi modernismimõtestajate näiteks toon Noor-Eestiga seotud autorid, nagu Jaan Oks, Gustav Suits ja Friedebert Tuglas. Nõukogude kirjandusuurimise liberaalsemast perioodist (1970.–1980. aastad) toon näiteks Endel Nirgi ja Pärt Liase tööd. Neljandas osas kommenteerin Tiit Hennoste põhjalike modernismiuuringute metodoloogiat. Viieosaline diakrooniline ahel lõpeb ülevaatega postmodernistliku kultuuriteooria mõjust eesti kirjanduse modernismidebatile.

1. XX sajandi algusaastad: stiil ja modernismi esimene laine

Eesti kirjandusloos käsitletakse modernismi niisiis XX sajandil toimunud perioodiliste „puhangute" või „hüpetena" (peale Tiit Hennoste uuringute ka Annus jt 2001), millest esimene leiab aset suuresti Noor-Eesti liikmete osavõtul. Sirje Olesk resümeerib, et modernism tähendas sajandi esimestel kümnenditel eelkõige lihtsalt uut, moodsat kirjandust. Üheks keskseks märksõnaks selle moodsuse juures saab stiil: „Mitte modernsusest ei räägita pikalt, seda vaid nimetatakse mõnikord, kui tahetakse rõhutada teksti kuulumist uue kirjanduse hulka. See, millest pikalt kirjutatakse, on stiil. Tuglase essee „Kirjanduslik stiil" ilmumine 1912. aastal ei ole juhus. [---] Stiil on uue, modernse kirjaniku peamine eripära." (Olesk 2003: 569) Aino Kallase järgi alustasid Noor-Eesti liikmed oma tegevust kirjanduskultuuris, milles puudus veel tehniline ja stiilialane ettevalmistus, ning eesti keel oli napi sõnavaraga ja täis germanisme. Varasemate kirjanike, nagu Anna Haava ja Juhan Liivi

luuletuste mõju ei põhinenud veel viimistletud, teadlikul ja sihilikul tööl tekstiga. (Kallas 1921: 23–24)

Sajandi alguse üks kesksemaid ja põhimõttelisemaid poeetikakäsitlusi on Tuglase essee „Kirjanduslik stiil" (1996 [1912]), milles on stiilist saanud Jaan Unduski (1996: 393) väljendit kasutades autori keskne „lummsõna". Stiil on Tuglase loomingulise kreedo peamine osa, mis on tema jaoks nii praktilise tähendusega kui ka teoreetiline ideaal (vt lähemalt Undusk 1986). Antud kontekstis huvitab mind aga modernsust puudutava ajaloofilosoofia esiletulek tema stiilikäsitluses. Tuglas küll kommenteerib eesti keele ja kirjanduse stiili vorminud tekste ja kultuurihoovusi – piiblitõlkeid, vanemat ja uuemat rahvalaulu, varaste estofiilide loomingut, nagu „Kalevipoeg" –, kuid jääb minevikust rääkides peamiselt tekstuaalsele ja esteetilisele pinnale. Noorel Tuglasel on küll selged, tihti provokatiivselt esitatud eelistused erinevate ajalooliste kunstifenomenide hulgas (nt katoliiklik kultuur on rohkem rikastanud stiili kui protestantlik, vana testamendi rikkalik keel on parem uue verevaesest), kuid ta ei ehita nende ümber teleoloogilist, minevikust tulevikku kulgevat jutustust, milles uued, modernsed kirjanikud oleksid oma vanematest eelkäijatest eraldunud. Loomulikult saab Tuglase puhul rääkida visioonist ja uue esteetilise ideaali suunas pürgimisest, kuid see on esitatud lihtsalt väljakutsena oma kaasaegsetele ning uue kirjanduse esiletulek ei ole ajalooline paratamatus.

Tuglas ei defineeri oma essees stiili mõistet otse, kuid määratlusi siiski leidub: „Stiil – see pole mingil moel ainult vormi küsimus. Ühtki mõtet ei või kahel viisil väljendada, nii et ta jääks täiesti üheks ning samaks. Tõde oleneb suurel määral oma vormist." (Tuglas 1996 [1912]: 17) Tuglas möönab, et „„Kalevipojas" valitseb teatud stiil. Seda teost lugedes tunneme ometi, et meid eriline õhkkond ümbritseb, omaette mõtlemismeetod ja sõnavalik paelub." (Tuglas 1996 [1912]: 26) 1909. aasta proosa ülevaates kirjutab Tuglas Tammsaare „Noorte hingede" ja „Pikkade sammude" kohta: „Võib muidugi jälle vaielda selle stiili absoluutse väärtuse juures, kuid igatahes peaks selge olema, et selle lihtsa, ühetoonilise, vahel koguni ajaleheliku stiili taga tõesti oma stiil peitub" (Tuglas 1935a: 33–34). Stiil on niisiis ka kirjaniku individuaalsuse tunnus.

Tuglas osutab selgelt, et stiili ei saa määratleda pelgalt idiosünkraatilise keelekasutusena, vaid sellel on isepärane seos oma vahetu kontekstiga. Keele korrektne kasutamine ei pruugi tagada head stiili. Võrreldes vana saksalikku eesti keelt ärkamisaegse, täpsemalt Jannseni-järgse keelekasutusega, kirjutab Tuglas: „Võiksime öelda: vanad kirjutasid halba keelt, kuid head stiili. Pärast Jannsenit peame aga ütlema: kirjutatakse võrdlemisi head rahvalikku keelt, kuid halba stiili, üldse ei mingit stiili." (Tuglas 1996 [1912]: 47) Hea ja korraliku eesti keele ning individuaalse stiili eristuse võtab Tuglas kokku oma arvustuses Gustav Suitsu koostatud „Eesti lugemiseraamatule"[2]: „Arvan omalt poolt: kõik, mis puutub stiilisse, jäetagu puutumata, kuid keele suhtes olgu meil täielik vabadus" (Tuglas 1935b: 11). Tuglas nõuab vanema kirjavara uuemasse eesti kultuuri „tõlkimisel" ühelt poolt keele

[2] Eesti lugemiseraamat. Valitud lugemisepalad eesti kirjanduse arenemise teelt. 1. osa. Kirjandusajalooliste teadetega ja keeleliste märkustega välja annud Gustav Suits. Helsingi: Otava, 1916.

parandamist ja ladusamaks mugandamist ning teiselt poolt autori tõelise isikupära ehk stiili austamist ja säilitamist iga hinna eest.

Tuglase essee „Kirjanduslik stiil" on niisiis täis tänapäevaks üheselt modernismiga seostuvaid mõttekäike, nagu paralleelide vedamine rahvaluule ja kirjandusliku impressionismi (ehk üldisemalt arhailise ja moodsa) vahele (1996 [1912]: 17) ning suurlinnaelu tähtsuse rõhutamine uue stiili kujunemisel (Tuglas 1996 [1912]: 53). Samuti mainib Tuglas suhet Euroopaga ja eesti kultuuri paratamatut mahajäämust: „Meid ei seo miski nende väärtuste ajalooga. Me oleme teoreetilised eurooplased." (Tuglas 1996 [1912]: 52) Tuglas ei kasuta aga kordagi sõnu *modernne* või *modernism*, mis olid tollal juba kasutusel ja mille näidete juurde järgmisena liigun. Need näited peaksid osutama sõna *modernism* tähenduse olulisimale muutusele sajandi jooksul: uudsuse markerilt kirjanike enesekirjeldustes („meie kui modernistid") oma vahetute eellaste endast eraldamise ja kirjeldamiseni („x ja y olid veel/endiselt modernistid").

Aino Kallas kasutab sõna *modernism* Noor-Eesti kirjandusliku laadi üldise määratlusena (Kallas 1921: 25). Samamoodi, küll jutumärkides, iseloomustab Noor-Eestit Gustav Suits: „Eesti kirjanduse uusimale suunale on ilmselt üldse iseloomulik, et see ei piirdu poeetilise aineala avardamisega, vaid käsitleb ka keelt erilise hoolikusega ja püüab omandada järjest uut, viimistletumat tehnikat. Eesti kaasaja „modernistide" tooniandva rühma, [---] „Noor-Eesti" kõrval, on katsunud nooremate ilukirjanike hulgas omaenese teed rajada E. Enno, J. Lattik ja J. Lintrop." (Suits 2002 [1908]: 134)

Jaan Oksa vaatepunkt moodsale kirjandusele ühildub nii Tuglase kui ka Suitsu omaga. Oks rõhutab eelkõige stiili ülimuslikkust kirjanduses: „Niipalju veel stiili kohta: selle ilu on igavene. Idee on surelik Kronose käppade vahel, ta võib tüütavaks minna oma kontsentriliste kordumiste pärast rahvaste kultuuri ajaloos, kuid stiil ei vanane." (Oks 2004a [1909]: 230) Sellegi üle, missugune on modernne (ja ühtlasi väärtuslik) kirjandus, arutleb Oks: „On halba pornograafiat ja modernset sellenimelist kirjandust. Võtete julgus lööb niisuguste voolude juures nähtavale. Endise eetika järele „valjud", „kõlbmatud" sõnad on meile ligemale kistud, vabadeks, loomulikeks tehtud." (Oks 2004b [1911]: 223) Modernne kirjandus tähendab sõnade vabastamist endistest väärtussüsteemidest. Samas on ka Oksa meelest vara öelda midagi eesti modernistliku kirjanduse, st ühe või teise modernse voolu edendaja kohta (Oks 2004b [1911]: 221). Samuti Noor-Eestile tagasivaatava Bernhard Linde hinnangul on Ernst Enno „eesti kirjandusliku modernismi üks esimestest teerajajatest luule alal", kuid just liigne modernsus võis ohustada autori mõistmist (Linde 2005 [1918]: 23).

Retooriliste lööksõnadena aitasid *stiil* ja *modernsus* sajandialguse moodsa kirjanduse autoritel end lahti tõugata eelkõige vanemast, kulunud kirjutusviisist. Samas ei välista see minevikust inspiratsiooni ja väärtuslike poeetikavõtete leidmist nagu Tuglase puhul. Vooluloolises vaates tähendab XX sajandi alguse modernism eelkõige vastandumist realismile ja naturalismile (Hasselblatt 2016: 347), aga ka laenulisele rahvusromantismile. *Modernne* ja *modernistlik* on määratlused, mis iseloomustavad vormiliselt meisterlikku, stiiliga kirjandust, milles kehtestatakse autonoomne ja isikupärane maailm. Samas on tunda, et eesti keel ja kultuur ei ole sajandialguse uuendusmeelsete autorite meelest, nagu Suits, Tuglas, Oks ja Kallas, moodsa kirjanduse sünniks

küps. Modernism ei ole veel selgelt piiritletud omadustega vool, vaid hämar katusmõiste erinevatele esteetilistele otsingutele, mis modernses kultuuris aset leiavad. See selgitab sõna *modernism* kasutamise kimbatust nn sajandialguse perioodi kohta. Erinevus on kirjanike enesereflеksioonide käigus loodud esteetiliste kreedode ja nende loomingule tagantjärele antud kanoniseerivate hinnangute vahel. On otsustav vahe, kas keegi on sajandialguse eesti kultuuris end ise määratlenud *modernistiks* või eritletakse tollaste autorite loomingut *modernismi* kui liigitava ja periodiseeriva termini abil hoopis teises situatsioonis XXI sajandi hakul.

2. Modernism laieneva realismi osana: Endel Nirgi „Avardumine"

Ele Süvalep on uurinud sõna *modernism* kasutust XX sajandi kirjanduslugudes ja tõdeb, et seda on tehtud üsna marginaalselt, viitamaks lihtsalt millelegi uusaegsele ja moodsale või Eestist väljaspool arenenud kaasaegsetele modernistlikele vooludele (Süvalep 1998: 221, vt ka Hennoste 2012: 62). Selle termini harvaesinevusel või puudumisel varasel nõukogude perioodil on ilmne põhjus. Modernismi on selleks ajaks hakatud seostama muu hulgas kirjanduse autonoomiat manifesteerivate ja keelekesksete vormieksperimentidega. Need liigituvad aga stalinistlikus kultuurikriitikas teatavasti dekadentsi, formalismi ja kosmopolitismi alla, sattudes konflikti sotsialistliku realismi dogmaga, mille kohaselt on kirjandusel sotsiaalseid muutusi ja dünaamikat kujutav või isegi suunav roll.[3] Kuid sõna *modernism* puudumine ühel ajaetapil ei tähenda, et kirjandustekstide analüüsis ei esineks moodsust ja arengut puudutavaid periodiseerivaid arutluskäike. Need lihtsalt ei saanud nõukogude ajal ametlikust ideoloogiast ja ajaloomälust liiga teravalt lahkneda. Vaadeldes aga mõningate nõukogude perioodil ilmunud kirjandusteaduslike käsitluste keskset metafoorikat, võib näha, et kirjanduse muutumise ja ühtlasi ka modernismi lugu jutustati siiski varjatult edasi.

Esimene oluline viis seda teha oli lähimineviku vastuolulisest poliitilisest reaalsusest kaugenemine ja keskendumine kirjanduse esteetika immanentsele arengule, mis väljendus näiteks märksõnas *avardumine*. Harald Peep alustab oma artiklikogumiku „Tähtraamat" saatesõna: „Sõnakunsti vaatepiiride avardumine viimase aastakümne vältel on vaieldamatu. Nii laiuti kui ka sügavuti on edasi liigutud, taotledes üha suuremat elu- ja kunstitõe sünteesi." (1978: 5) Kirjandusprotsess on siin hõlmatud ruumilisse kujutlusse: see tähendab aina uute tegelikkuse alade kaardistamist, millele vastab kõige üldisemas mõttes realismi (vt Ojam, Tomberg 2016: 281–282) järkjärguline laienemine. Niisuguse kirjelduse ühe eeskujuna võib ära tunda humanistliku

[3] Näiteid tolleaegsetest direktiivsetest kirjutistest vt nt Paul Viiding „Kirjanduse aktuaalsusest" (Looming 1946, nr 7–8), Nikolai Karotamm „Märkmeid kirjanduslikest päevaküsimustest" (Looming 1946, nr 9) ja Johannes Semper „Eesti nõukogude kirjandus pärast ÜK(b)P keskkomitee otsuseid" (Looming 1947, nr 7). Nn ždanovliku perioodi (1946–1953) kirjanduskriitika oli nii üheselt parteiorganite kontrollitud ja poliitilisele võitlusele keskendunud, et siia käsitlusse midagi sisulist ei lisa. Sotsialistlik realism ise kui teatav utoopiline moderniseerumisprojekt on omaette laiem teema, mis siinse artikli probleemide hulka ei mahu.

saksa filoloogiatraditsiooni, eriti Erich Auerbachi realismikäsitluse. Rääkides XIX sajandi prantsuse realismist, mis hülgas stiilitasemete lahushoidmise printsiibi, kirjutab Auerbach: „Sellega jõudis lõpule pikk küpsemisprotsess [---] ning pandi alus moodsale realismile, mis arenes sellest peale üha rikkalikumates vormides, vastavalt meie elu pidevalt muutuvale ja avarduvale tegelikkusele" (2012: 685–686; minu sõrendus – *I. O.*).

Avardumise kujund raamib juba selgelt eesti romaani arengut Endel Nirgi 1985. aastal ilmunud raamatus „Avardumine". Nirk deklareerib:

> Avardumine on see märksõna, mille alla näikse kõige paremini mahtuvat need seesmised protsessid ja liikumised, mida siin on jälgitud eesti romaani sünni- ning kujunemisjärgu ja esimese saavutusterohke kõrgperioodi raamistuses. Avardumine mitte üksnes ainestikulises ja elukujutuse hõlmavuse tähenduses, vaid veel enam inimolemuse sügavama avamise ja eksistentsiaalsete probleemide üha täielikuma käsitlemise mõttes. Aga ühtlasi avardumine romaani spetsiifiliste vahendite valitsemises, žanrivõimaluste tunnetamises ja rakendamises, tihenevas kontaktileidmises suure romaanikirjanduse üldisemate arengusuundumustega kogu laias maailmas. (Nirk 1985: 6)

Siin lisanduvad kaks olulist märksõna: inimolemus ja eksistentsiaalsed probleemid. Kui stalinismijärgset, 1960. ja 1970. aastate kirjandusteadust võib üldiselt iseloomustada positivismi, leninismi-marksismi ja tekstikeskse uuskriitika üsna amorfse ja kaootilise seguna (Velsker 1998: 210), siis retoorilise võimekuse korral sai selle ühendada ka viidetega humanismile ja seada kõige üldinimlikuga tegelemine kirjanduse kõrgeimaks eesmärgiks. Universaalse inimloomuse tõepärases kujutamises peitub Nirgi jaoks kirjandusteose aegadeülene väärtus (Nirk 1985: 248–249). Teine oluline mõttelooline taust (mis leidub ka Auerbachi suurteoses „Mimesis") peitub sõnas *eksistentsiaalne*. Kui inimolemus on kirjanduse universaalne kujutamisobjekt, siis eksistentsiaalsus lisab sellele kujutamispüüdele tõsiduse ja kire. „Eksistentsiaalse hõlmavuseni" jõudmisest jääb napilt puudu näiteks omas ajas tugevas Eduard Vilde romaanis „Külmale maale" (Nirk 1985: 37). Inimeksistentsi kirjeldamise suutlikkus näib ühtlasi olevat *realismi* – Nirgi uurimuse keskse ja selgelt hinnangulise kategooria – saavutamise peamine tingimus. Realismi kui žanri tutvustati juba 1882. aasta Oleviku Lisalehes, mis lubab Nirgil selles perioodis näha isepärast „realismi-ootust" (Nirk 1985: 14). Kõik järgnevad saavutused kujunevad Nirgi jaoks kirevateks verstapostideks, mis kõik omal moel on lisanud midagi eesti romaani arenguloo laienevasse panoraami.

Modernismi diskursuse vaatepunktist on Nirgi romaanikäsitluse oluline element eesti ja väliskirjanduse võrdlemine. Raamatu viimases ja metodoloogiliselt kõnekaimas peatükis „Ettekäiva peegli otsinguilt" saavad tähelepanu Euroopa modernistliku romaaniuuenduse esindusteosed ja -tendentsid, mida oli võimalik muutunud ideoloogilises õhustikus juba ettevaatlikult puudutada. On ootuspärane, et radikaalsemate modernismile omaste poeetiliste võtete suhtes on Nirk pigem kriitiliselt meelestatud. James Joyce'i ja Virginia Woolfi romaanipoeetika kui „inimpsüühika hämarate sfääride uurimise vastuseade kõigele välisele" kaldub juba äärmusse: „Täielik keskendumine hingeelu analüüsile, süüvimine tegelaste sisemaailma, piirdumine ainult psühholoogiaga

ja kõige muu kõrvalejätmine – eks seegi ole ühekülgsus, mis ahendab romaani eepilist hõlmavust" (Nirk 1985: 252). Nagu juba eespool viidatud: realismile häälestatud romaanikäsitluse normatiivne ideaal peaks olema süntees, tervikkujutus ning seesmise ja välise lahutamatus.

„Seesmise ja välimise lahutamatuse" juures on oluline tuvastada lisaks Auerbachile Nirgi romaanikäsitluse teise olulise tugisambana ungari filosoofi ja kirjanduskriitiku György Lukácsi, eriti tema realismi ja modernismi käsitluste mõju. Lukácsi poleemilise modernismikriitika tuumas on hegellik abstraktse potentsiaalsuse ja konkreetse potentsiaalsuse eristus, mille järgi peaks kirjanik eelistama oma teostes karakterite (ehk erinevate inimsubjektiivsuste) põrkumist äratuntava maailmaga ning sellest tulenevat konkreetset potentsiaalsuse ilmnemist; samas pelgalt karakteri subjektiivsuse kujutamine tähendab just abstraktset potentsiaalsust, mis ei realiseeru (Lukács 2006: 23–24). Piirdumine viimasega on aga omane just modernistlikule kirjandusele, mis Lukácsi järgi võrdsustab tegelase võõrandumise reaalsusega (Lukács 2006: 23–24). Modernism röövib kirjanduselt perspektiivi (Lukács 2006: 33), ei võimalda enam kujutada reaalsuses hargnevate muutuste radasid, taandab oma loomult muutliku objekti (sotsiaalne reaalsus) staatiliseks (Lukács 2006: 35). Näiteks on Franz Kafka teosed võrreldes Thomas Manni omadega Lukácsi jaoks vähem väärtuslikud, kuna nendes kehtestatakse inimese võõrandumine möödapääsmatu, teose fiktsionaalse maailma suhtes transtsendentaalset päritolu faktina, ilma süvenemata selle võimalikesse põhjustesse, mis tuleneksid tegelaste suhetest nende eluilmas.

Endel Nirgi romaanikäsitlus visandab kirjanduse arengust omas ajas poliitiliselt võrdlemisi neutraalse ja usutava pildi. Ometi võib „Avardumises" näha vähemalt üht viidet murrangule ja üldisemale nihkele kogu ajastu esteetilises teadvuses, mis tõstatab kvalitatiivse muutuse ja periodiseerimise küsimused. Seda üsnagi möödaminnes pillatud märkust võiks lugeda kirjutaja üldise humanistliku historismi väljendusena, kui silma ei torkaks üks jõuline põhjuslik määratlus:

> Väljapaistvas teoses antud kunstilised üldistused, jõudes kokkupuutesse tegelikkuse uute nähtuste ja tendentsidega, n.-ö. avardavad oma mõjusfääri: üldistused omandavad teataval määral uue ilme, nende sisu transformeerub. Me ei näe tegelasi ja sündmusi üksnes sellistena, nagu nad olid või olla võisid tingituna oma ajast, vaid ühtlasi uutes seostes, mis põhjustatud liikumisest uude ajatausta. Kas saaks keegi meist enam lugeda 1930-ndate aastate romaane nõnda, nagu neid loeti ja vastu võeti tollal? Isegi kui lugeja oleks passiandmete järgi seesama, pole ta enam hoopiski seesama, rääkimata uutest põlvkondadest, kelle jaoks kogu toonane aeg on kauge minevik. (Nirk 1985: 256; minu sõrendus – *I. O.*)

Siin selgineb Nirgi avardumise metafoori piir. See sobis üsna probleemivabalt kirjeldama retrospektiivselt vaadeldavat kirjandusteoste rida, mida käsitleti ühes ajahetkes. Kuid viimases tsitaadis ilmneb kirjanduse ajaloo mõistmise katkestuslik aspekt: kui avardumine ruumilise protsessina eeldas pidevat kasvamist tänu eelneva allesjäämisele, siis 1930-ndate eesti lugeja ja Nirgi kaasaja erinevuse väljatoomine tähendab, et möödunud kontekst on

tõepoolest k a d u n u d j a a s e n d u n u d u u e mõistmishorisondiga. Julgen väita, et Nirgi viide 1930. aastate kvalitatiivsele erinevusele tema kaasajast ei ole juhuslik, samuti ei saa seda taandada pelgalt muutunud ideoloogilisele korrale osutavaks kohustuslikuks stamplauseks. See kuulub paratamatult Nirgi raamatus visandatud üldisema kirjandusajaloolise visiooni juurde. Väitekuju „me ei saa praegu enam lugeda *n*-i samamoodi kui ajal *x*" on modernsuse diskursuse ajalist orientatsiooni kehtestav vormel, millega lihtsale kronoloogiale lisandub kvalitatiivne mõõde ning kronoloogiast saab periodiseering (Jameson 2002: 24). Kuigi Nirgi raamatus ei esine sõna *modernism* kui termin, on tema avardumise metafooril põhinevas kirjandusloos kehtestatud põhimõtteline murrang lähiajaloos, mis eraldab moodsad teosed neile eelnevatest.

Järgmisena käsitlen üht veelgi selgemalt katkestusele ja murranguhetkele orienteeritud tõlgendust.

3. Traditsiooniline ja tinglik kujutamine: Pärt Liase modernismiuuringud

Kui avardumise kujund tekitab ettekujutuse pidevast ja suuremate häireteta arengust, siis nõukogude Eesti kirjandusteaduses leidub käsitlusi, mis keskenduvad murrangule ja muutusele. Ka niisugustes lähenemistes ei pruugi olla modernismi, postmodernismi või realismi nimetatud. Esinduslikuks näiteks murrangule keskenduvast uurijapilgust on Pärt Liase artiklikogumik „Sulailmast uutmiseni" (1990). Lias on pööranud tähelepanu sulaajajärgsele perioodile, rõhuga proosakirjanduse muutumisel 1960. ja 1970. aastatel, mis on osaliselt just tema mõjul kujunenud üheks standardseks üleminekutähiseks modernistliku proosa käsitlemisel.

Pärt Liase kui uurija jaoks on tähtis olnud teoste võime kujutada „kaasaegset elutunnetust" (Lias 1990c [1979]: 122), seega sarnaselt Endel Nirgiga assotsiatsioonid realismi, jäljendamisega. Oma varastes käsitlustes kirjeldab Lias uuema proosakirjanduse tunnuseid, mis on nüüdseks tuntud tüüpilise modernistliku romaani omadena: näiteks subjektiivse aja domineerimine ja objektiivse aja taandumine pelgalt loo raamiks (Lias 1990a [1976]: 75–76), samuti „konkreetse võimalikult maksimaalne tihendamine", „kujundi sügavam üldistusjõud" (Lias 1990a [1976]: 85), aga ka „assotsiatiivne kujundlikkus" ja müüdi ning legendi kasutamine (Lias 1990b [1987]: 241). Need tunnused kristalliseeruvad Liase jaoks sõnapaaris *traditsiooniline* ja *tinglik*, mis on ajastu kõnepruugi jaoks kohaldatud nimetused vastavalt realismile ja sümbolistlikule, allegoorilisele proosamodernismile: „Kui 1960-ndail aastail diferentseerus proosa traditsiooniliseks („elu tema enese vormides" kujutavaks, elusarnaseks) ja tinglikuks (metafoorseks-sümboolseks või paraboolseks-mõttekujutuslikuks) mudelproosaks, siis 1970-ndail aastail tuleb traditsioonilise ja tingliku kujutamise kõrvale dokumentaalsuse põhimõte" (Lias 1990b [1987]: 250).

Liase tähelepanekud jõuavad aga uuele üldistustasemele 1995. aastal ilmunud artiklis „Uusrealismilt modernismile", mille pealkiri märgib sõna *modernism* taastulekut kriitilisse diskursusesse. Tegemist on märgilise ja kaaluka kirjutisega, milles Lias piiritleb murrangu eesti proosakirjanduse

loos. Ta võrdleb mitmeid välis- ja kodueesti teoseid, samuti kirjanike teoretiseerimisi ja manifeste. Metatekstidest olulisimal kohal on Bernard Kangro ja Karl Ristikivi „Kirjad romaanist" (1985), Ristikivi „Novell" (1949) ja tema romaani „Hingede öö" (1953) poolitav „Kiri proua Agnes Rohumaale". Lias annab neile poeetikaalastele ja metafiktsionaalsetele arutlustele suure kaalu. Üks Liase teeneid on muu hulgas see, et ta näitab, kui palju mõjutasid eesti romaanikirjanikke siin ja teisel pool Läänemerd maailmakirjanduse ja üldisema intellektuaalse elu probleemid:

> Oleks siiski eksitav XX sajandi teise poole eesti proosa uuenemist, talle üldomast siirdumist uusrealismilt moodsate esituste poole siduda ainult arbujaliku traditsiooniga. Rääkimata sellest, et sundviibinud proosauuenemine Eestis lähtus eksistentsialistliku või sürrealistliku tõlkekirjanduse pinnaselt (M. Unt – J. D. Salinger; E. Vetemaa – M. Druon jne), tõendavad ka pagulasautorite metatekstid sajandi põhihoovuste tohutut mõju nende loomingule. (Lias 1995: 387)

Laiema diakroonilise orienteerumisvahendina kasutab Lias oma murrangukirjelduses Lucien Goldmanni teosest „Romaani sotsioloogia poole" („Pour une sociologie du roman", 1964) laenatud ahelat realism–modernism–uus romaan, mille ta kõrvutab eesti kirjanduse vooluloolise periodiseeringuga uusromantism–uusrealism–modernism. Lias võtab Ain Kalmuse loomingut käsitledes kokku oma seisukoha modernismi tuleku kohta:

> Nende ismide määratlusi järgides pole Kalmuse looming sugugi üheselt määratletav/piiritletav. Ning see sunnibki deklareerima ajajärgule iseloomulikku üldist siirdumist uusrealismilt modernismile: säilitades järjepidevust, oli sajandi teise poole eesti kirjandus tahes-tahtmata omaks võtmas modernismi kriteeriume ja väärtushinnanguid. Ei tarvitsenud ju eesti kirjanik olla ilmtingimata mingi modernismi adept, kuid ilm ja ümbrus, ruum ja aeg tegid ja nõudsid oma. (Lias 1995: 300)

Siin on üleminek modernismile formuleeritud kui ajalooliselt paratamatu, käsitletava materjali eripärast tulenev muutus. Liase käsitlus sarnaneb ühest küljest Endel Nirgi omaga, jälgides ajaloolist arengut ja kirjeldades nihet modernismile kui lihtsalt järjekordset stiilimuutust, ühe järjekordse realismi alaliigi asendumist teisega (mille uus nimi on konventsionaalselt *modernism*). Teisest küljest aga rõhutab Lias, et modernistlik kirjandus „tähendab autonoomse tõeluse loomist, mitte aga välise reaalsuse taasloomist" (Lias 1995: 394). Liase arutluskäigud on toonud meid modernismi mõiste keskse paradoksini, mis puudutab ka laiemalt realismi ja keele kujutamisvõime küsimust. Nimelt on kirjanduslik realism olnud mitte ainult isepärast esteetikat ja stiili hõlmav, vaid ka tunnetusliku ambitsiooniga mõiste (põhinedes t e a d m i s t e l, mis on vajalikud tegelikkuse mõistmiseks ja seega ka kujutamiseks). Samas on modernism kui stiiliregister tähendanud paljude kriitikute jaoks esteetilist hoiakut, algse objektiivse reaalsuse moonutamist poeetiliste võtetega. Nagu on osutanud Fredric Jameson, on tunnetuslik ja esteetiline aspekt omavahel kontseptuaalselt lepitamatud (Jameson 1989 [1975]: 122–123). Tõepoolest –

kui realistlik kirjandus looming alluks ajatutele ja läbipaistvatele printsiipidele, siis ei saaks rääkida mingisuguse „autonoomse tõeluse loomisest".

Lias on üritanud rääkida aga just modernismi mõlemast aspektist: realismile omasest mimeetilisest ehk tegelikkust jäljendavast ja keele abil uut autonoomset tegelikkust modelleerivast aspektist. Liase seisukoht sarnaneb Nirgi omaga selles osas, et pärast sündmuslikult uudsete teoste ilmumist pole enam võimalik endisel viisil kirjutada, traditsioonisisesed uudsuse ja kanoonilisuse suhted on pöördumatult ümber mängitud. Eesti kirjanduskriitika kontekstis uudne on aga kirjanduse keele autonoomsuse ja produktiivsuse mängu toomine, samuti rõhu asetamine poeetikaalastele teoreetilistele arutlustele. Kui Noor-Eesti autoreid puudutanud stiiliproblemaatika keskmes oli veel mahajäämuse küsimus ja keelelise standardi kehtestamise vajadus, siis sõjajärgses modernismis käsitleb Lias kirjanduse ja kirjanike eneseteadlikkust. Lias kirjeldab modernismi eesti proosakirjanduses süstemaatiliselt, nii et see hakkab vastanduma eelkõige realismile.

4. Lained, hüpped, hoojooksud: Tiit Hennoste katkendlik modernismi kaanon

Rääkides sotsialismijärgsest nn üleminekuajast, mil kehtestati enam-vähem kehtivad arusaamad eesti kirjanduse modernismist, riskitakse ebatäpsuse ja ennatlikkusega (kes julgeks kindlalt väita, et oleme selle perioodi mõjudest väljunud?), kuid selge argumendi esitamise huvides on see paratamatu. Modernismi ja kirjanduse uurimise jaoks üldiselt tähendab see aeg politiseeritud ja kommunistliku partei poolt dikteeritud ideoloogia lõppu ning avanemist Euroopa akadeemilisele kriitilisele mõttele, liberaalsele maailmavaatele ja metodoloogilisele pluralismile. Nõukogudejärgsest perioodist leiab rohkelt kirjandusuurimusi, mille keskmes on modernismi või postmodernismi mõiste. Keskendun siin ühele kõige põhjalikumale ja süstemaatilisemale, Tiit Hennoste loengusarjale „Hüpped modernismi poole", õieti seda loengusarja saatvatele artiklitele, mis teevad suuremaid üldistusi, asetades eesti kirjandusliku modernismi laiemasse Euroopa konteksti (Hennoste 2003a [1996], 2003b [1991], 2006b).

Hennoste üks provokatiivsemaid peateese väidab, et eesti kirjanduses toimusid kuni 1970. aastateni pelgalt üksikud hüpped modernismi poole (2003b [1991]: 25–26) ning kirjanduse peateeks läbi XX sajandi on jäänud psühholoogiline realism ja uusromantism (Hennoste 2003a [1996]: 45). Eesti kirjandus on suuremad modernistidest eksperimenteerijad „välja sülitanud" (Hennoste 2003b [1991]: 29), kuna selle eesmärgid on olnud tagasihoidlikumad ja konservatiivsemad. Sellest teesist nähtub esiteks, et Hennoste seostab modernismi eelkõige kitsamalt avangardkirjanduse ja eksperimentaalsusega. Teiseks on modernism kirjandusvooluna üks ismidest, mis asetub realismi ja uusromantismiga samale tasandile ning mida võib nendega probleemivabalt kõrvutada.

Oma tähelepanekute põhjal saab Hennoste üldistada, et eesti kirjandus oli XX sajandi jooksul struktuurselt mahajäänud ja kasutas XIX sajandi Euroopa kirjanduse esteetikat. Modernismi alguses juhtisid nooreestlased eesti kirjanduse küll Euroopasse, kuid Hennoste tõlgenduse kohaselt mitte XX sajandi

alguse avangardi Euroopasse, vaid XIX sajandi estetismi (2003b [1991]: 25). See Hennoste üldine seisukoht koorub välja eelkõige tema kokkuvõtlikest artiklitest ja ei ole nii monoliitne modernismihüpete loengusarja üksikutes osades, mis lisavad rohkelt nüansse, aga siinkohal on tähelepanu all just modernismi tõlgendustes sisalduv laiem ajalookirjutuslik raam. Läbivat mahajäämust rõhutab Hennoste ka ülevaateartiklis metatekstide ehk eesti kirjandusteaduse ja selle modernismiuuringute kohta (2005). Kirjandusuurimise metodoloogiaid käsitledes joonistab Hennoste välja eesti kirjandusteaduse arengukaare läbi XX sajandi ja võrdleb seda modernismi samaaegse arenemisega kirjanduses. Selles artiklis kohtame juba varasemast tuttavat metafoorikat: modernismi lugu on kirjeldatud „hüpete" ja „hoojooksudena" ka kirjandusteaduses ja -kriitikas (Hennoste 2005: 161). Need hoojooksud on paraku alati katkenud, jättes parimal juhul „kilde kirjandusuurimise mällu", nagu näiteks nõukogudeaegne strukturalistlik kirjandusteadus (Hennoste 2005: 164).

Oma detailsemates uurimustes on Hennoste lähtunud sotsiolingvistikast pärinevatest meetoditest ja konstrueerinud kirjanduse kui suhtlussündmuse (või lihtsalt kirjandussituatsiooni) mudeli (kõige põhjalikumalt lahti kirjutatud Hennoste 2016: 26–54). Kuid eespool osutatud üsna radikaalseid järeldusi kohaliku modernismi hilinemise kohta ei saa mõista ainuüksi selle mudeli kaudu saadud tulemuste üldistustena. Sama tähtis on analüüsidele lisanduv oma ja võõra dialektika, mis sisaldub näiteks Hennoste arusaamades (enese)koloniseerimisest ja Noor-Eestist (Hennoste 2006b). Taas kord provokatiivselt vastuvoolu ujudes väidab Hennoste, et nooreestlaste tegevus oli loomult kolonialismi ideoloogiat peegeldav:

> *Minu väide*: Nooreesti diskursus on postkolonialismi mõistestikus eeskätt koloniaaldiskursuse matkimisele pühendatud projekt, mis oli samal ajal enesekoloniseerimine ja ebateadlik koloniaaldiskursuse import Eesti ühiskonda. Nooreestlased aga ise olid suuresti Euroopa koloniaaldiskursuse ebateadlikud produktid. Nende tegevuse tulemuseks on ambivalentne, määrdunud isekoloniseerunud kultuur ja mõtlemisviis, mis vaatab iseennast mentaalse kolonisaatori silmadega. (Hennoste 2006b: 14)

Iseenese vaatamine „mentaalse kolonisaatori silmadega" on modernismiproblemaatika oluline varjatud aspekt, kui lähtuda Pascale Casanova vastuolusid ja konflikte tunnistavast maailmakirjanduse mudelist, mille järgi seisneb modernismi põhiprobleem ebaühtlase arengu ja tsentri–perifeeria (enamasti teadvustamatus) antagonismis. Eesti kirjandusliku modernismi käsitlemise probleem seisneb muu hulgas narratiivse ja ajalookirjutusliku tervikstrateegia valikus, mille võimalused on lähtunud nõukogudejärgsest olevikusituatsioonist, kui tekkis tugev vajadus XX sajandi eesti kirjanduse lugu ümber kirjutada ja siduda see uuel viisil euroopaliku mõtteruumiga. Seda näitavad minu meelest ka Hennoste raskused selgitada, miks ei peaks Noor-Eesti tegevust nägema Daniele Monticelli (2008) eeskujul eklektilise, kuid positiivse ja rikastava laenamisena, vaid enesekoloniseerimisena. Koloniseerimise aspektis leidub Hennoste käsitluses ka üks selge vastuolu. Kui Hennoste järgi on nooreestlased importinud koloniaalse mõtlemise ebateadlikult ja isegi koloniaaldiskursuse suhtes passiivsena (nad olid selle „ebateadlikud produktid",

Hennoste 2006b: 14), siis sama essee joonealuses kirjutab Hennoste endale vastu: „Enesekoloniseerimine tähendab tervete mõtlemisviiside vahetamist, kultuuri aluste vahetamist ja on sealjuures oma põhiolemuselt alati teadlik tegevus" (Hennoste 2006b: 12). Segadus moodsa kirjanduse alguse ja nooreestlaste tegevuse hinnangus osutab üldistele kahtlustele Hennoste kaasaegses kultuurisituatsioonis: kui kaugel ja missugune saab ja tohib olla moodsa eesti kirjanduse väärikas alguspunkt? Missugune seisukoht võtta rahvuslike ja kosmopoliitsete kirjandusideaalide omavahelises kisklemises XXI sajandi alguses?

Teatavas mõttes langeb Hennoste samasse lõksu, milles ta nooreestlasi süüdistab: kui viimased pürgisid Euroopasse kohati senist eestikeelset kultuuri alavääristades ja mahajäänuks nimetades ning said tulemuseks Lääne-Euroopa kirjanduse „määrdunud" koopia, siis Hennoste analüüsi lõpptulemustes on kogu eesti XX sajandi kirjandus moodsa Euroopa kirjanduse suunas kas ainult hoogu võtnud või parimal juhul selle poole hüpanud. Eesti kirjanduslik modernism on niimoodi Euroopa tsentris toimunud samaaegsetest kultuuriprotsessidest eemale lükatud, olles pelgalt matkiv ja parimal juhul struktuurset mahajäämust (mida on juba vaikivalt eeldatud) trotsiv.[4]

5. Kas postmodernismi järgne modernism?

Üks eelneva arutluskäigu järeldusi on, et Hennoste uurimustest kujunev tervikpilt saab tekkida ainult tänu mingisugusele eelarusaamale modernismist, millega võrreldes ja suhestudes saab rääkida eesti kirjanduse modernismihüpetest. Näiteks perestroikajärgses kirjandusteaduses on selline eelarusaam modernismist tuletatud angloameerika kirjanduskaanonist, selle heaks näiteks on Janek Kraavi ülevaateteos „Postmodernne teooria ja postmodernistlik kultuur" (2005).

Kraavi kõrgkooliõpikuna kirjutatud raamat märgib modernismi diskursuse osalist sulgemist ja piiritlemist sellele ajalooliselt järgneva ja samas modernismiga ambivalentselt suhestuva mõistega *postmodernism*. Raamatu kolmas peatükk, mis keskendub postmodernismi mõiste ajaloolisele arengule, tugineb eelkõige Ihab Hassani modernismi ja postmodernismi kultuurikoode võrdlevale tabelile (vt Kraavi 2005: 45–48). Kuigi tabelis võrreldakse kultuuritekstide dominantide kõige üldisemaid erinevusi, annavad väikese ülevaate Hassani tabeli taustast kas või selles loetletud kunsti- ja kirjandusnähtused ning nimed: urbanismi modernismis esindavad T. S. Elioti London, Dos Passose New York, Prousti Pariis, Joyce'i Dublin; samas kui postmodernismis valitsevad suurlinn, globaalne küla (McLuhan), Maa kui kosmoselaev (Fuller), fragmenteeritud, klannideks jaotunud maailm-linn. Dehumaniseerumine, eli-

[4] Et Hennoste on siin probleemiks olevast modernismi tõlgendamise süvavastuolust siiski teadlik olnud, näitavad tema soovitused: „Esiteks, teadvustada endale oma kolonialistlik minevik. [---] Meie peaksime kõigepealt alustama seletamisega, analüüsiga, ja alles seejärel saame öelda, mida tuleks muuta. Ja teiseks, muuta oma hübriidsus positiivseks ideeks. See peaks tähendama loosungit: olgem eestlased ja olgem eurooplased, aga saagem lõpuks koopiast originaaliks." (Hennoste 2006b: 36) See igati õige soovitus võib niisugusel kujul ikkagi kõlada justkui kirjandusteadlase esitatud nõue kirjanikele saada piisavalt autentseks.

taarsus, abstraktsus, stiili (!) domineerimine esinevad modernismis, aga antielitaarsus, antiautoritaarsus, äärmuslik iroonia ja abstraktsuse ümberpöördumine uuskonkreetsusesse postmodernismis. Primitivism, arhetüübid, inimese allasurutud omaduste vabastamine on tunnuslikud modernismile, aga eemaldumine müüdist, psühhedeelia, hipiliikumine postmodernismile jne (Kraavi 2005: 45–47). Üks kitsas, kuid kindlasti mitte ainus modernismi versioon, mis Kraavi käsitlusest pinnale jääb, on Ihab Hassani (1982) ja Susan Sontagi (2002) kirjeldatud nn vaikuse esteetika kirjandus,[5] mille esindajad moodustavad XIX sajandist, nt Sade'ist või Baudelaire'ist Kafka ja Rilke kaudu kuni Beckettini ahela, mis oma erinevates variatsioonides kulgeb läbi väga paljude ingliskeelsete kirjandusmonograafiate.

On oluline teadvustada, et Kraavi ülevaateteos postmodernismist kehtestab ka ühe modernistliku kultuuri üldvormi. Romaanižanri tõlgendamisel tähendab hassaniliku vaikuse kirjanduse modernism eelkõige teadvuse voolu, keskendumist autonoomsete tajumaailmade ja beckettilikule tähenduse taandamisele. Kuid Euroopa modernistlik romaan on võtnud väga erinevaid vorme ja selle nii kitsas piiritlus võib saada liiga jäigaks eeskujuks. Pigem peaks metodoloogiline rõhk langema kanooniliste eesti romaanide ülelugemisele m o d e r n i s m i k u i p r o b l e e m i võtmes – kuidas tekstid ise on kujundlikult vastanud oma vahetus ümbruses domineerinud ideoloogiatele.

Olen üritanud näidata, kuidas modernismiarutelusid on alati saatnud neid põhjuslikult seletavad ajaloojutustused, millega moodne kirjandus eraldatakse vanast. Tiit Hennoste modernismiuuringute vastuseks tuleks nentida, et oleme kaldunud lugema eesti XX sajandi kirjandust „esimese maailma pilguga", st tugevalt privatiseerunud ja spetsiifilistesse niššidesse (kõrgmodernismi erinevad vormid) pihustunud kultuuri silmade läbi, esitades sellele võimatuid nõudmisi. See olukord näib muuseas õpetavat, et ka nõukogudejärgne nn üleminekuajastu on olnud vähemalt sama tugevate (neo)kolonialistlike sundide ja pingete allikas nagu XX sajandi algus. Uute ühiskondlike normide ja koos nendega postmodernismi omaksvõtt kirjanduse tõlgendamises domineeriva koodina jättis oma jälje ka modernismiproblemaatikale. Postmodernset hoiakut aga iseloomustab teatavasti umbusaldus suurte ajaloonarratiivide ja hierarhiate vastu, mis on tekitanud eksitava mulje, nagu oleks ka modernismi tõlgendus üksnes maitse või perspektiivi küsimus. Postmodernismi retseptsioon vajaks nüüd ise ajaloolise sündmusena tõlgendamist, et tulevaid modernismikäsitlusi rikastada.

[5] Ihab Hassan (1982) kirjeldab vaikust ja vaikuse püüdlemist XX sajandi kirjanduse, kunsti ja intellektuaalsete mõttevoolude olulisima suundumusena. Ta nimetab vaikuse seost väga erinevate kultuurifenomenidega, nagu beckettilik antikirjandus, tagasitõmbumine ajaloost, ühiskonnast ja inimlikest süsteemidest; eemaldumine elulistest ja erootilistest protsessidest; kõikvõimalike sõnatähenduste poolest formalistlike antikeelte loomisele keskendumine jms. Vaikusepüüe viib absurdi, kõikvõimalike semantiliste taandamiste, transi- ja ekstaatiliste seisunditeni (Hassan 1982: 13–14). Hassani postmodernismi ja vaikuse kirjanduse käsitlus ei ole võib-olla piisavalt analüütiline tänapäeva teadusstandardite järgi, kuid pakub igal juhul XX sajandi kõrgkultuuri barokse ja huvitava tõlgenduse.

Kokkuvõte

Olen konstrueerinud viieosalise diakroonilise ahela, et kirjeldada erinevaid ajaloolisi momente ja viise, kuidas on eesti kriitikas ja kirjandusteaduses siiamaani modernismist kui probleemist kõneldud ja millised on olnud nende käsitluste laiemad panused. Selline teemapüstitus eeldas omakorda, et kõik modernismi ja modernsuse mõistete harilikud tähendused on uurimise alguses sulgudesse võetud, et jälgida vastava diskursuse arengu dünaamikat. XX sajandi alguses toimus modernismi sildi all eelkõige võitlus keelelis-stilistilise pluralismi ja erinevate stiilikoodide üldaktsepteeritavaks saamise eest, samuti kitsalt rahvusekeskse kirjandusmudeli esteetilise laiendamise eest. Modernne või modernistlik kirjandus tähendas siis eelkõige kultuurisemiootilises mõttes autonoomset kirjandust, mis ei oleks enam ühegi (nt rahvusliku või romantilise) ideoloogia teenistuses ja võimaldaks kujutada erinevaid kogemusi ja isiksusi. Nõukogude perioodil valitseb modernismi diskursuse ümber arusaadavatel ideoloogilistel põhjustel tükk aega vaikus, kuid repressiivse korra lõdvenemisel tõuseb see taas päevakorda, ilma et sõna *modernism* ennast eriti kasutataks. Modernismiarutelude loomus on siiski selgelt tuvastatav kirjanduse arengu käsitlemisest avardumisena või küsimusest kvalitatiivsete murrangute üle kaasaegses eesti kirjanduses. See on ühtlasi märk modernse autori problemaatika (kes on modernne ehk autentne kirjanik?) muundumisest periodiseerimise problemaatikaks: modernismist saab keskne ism, Pärt Liase järgi moodsa kirjanduse paradigma. Nn üleminekuaja perioodi kõige süstemaatilisemad uuringud viib läbi Tiit Hennoste, need tuvastavad modernismiuuringute problemaatilisuse (postmodernismist ja modernismist räägitakse samal ajal) ja annavad esimese detailselt kaardistatud pildi eesti kirjandusest Euroopa modernismi taustal. Tulemused paljastavad aga häire või hermeneutilise ebakõla kohaliku ja globaalse, üksiku ja üldise vahel, mis kristalliseerub mahajäämuse muljes. Postmodernismist on ühtlasi selleks ajaks saanud üks olulisi kirjanduse tõlgendamise koode, mis kasutab aga peamiselt Lääne-Euroopa kirjandusruumidest pärinevaid mudeleid. Postmodernistliku tõlgendusfooni valitsemine tähendab samuti, et modernism on muutunud minevikufenomeniks, millele omane hierarhialembus, totaalsuseigatsus ja tõsidus ei ole enam soovitav.

Selline viieosaline rekonstruktsioon on muidugi ka ise narratiivne konstrukt või mudel. Kuid diakroonilise mudeli rõhuasetus on ajaloolisel muutusel ja seega on tegemist modernismi kitsamate määratluste kriitikaga. Olen püüdnud näidata, kuidas eesti kirjanduse modernismi loo konstrueerimises on peale esteetiliste küsimuste alati olnud tegemist ka ajalookirjutusliku, isegi ajaloofilosoofilise probleemiga. Millisest hetkest muutub üks rahvuskirjandus tõeliselt moodsaks? Moodsaks võrreldes millega? Kas eesti modernistliku romaani poeetikat saab vaadata samalt aluselt kui iiri, inglise või saksa oma? Usun, et nende küsimuste arvestamine panustaks uuringutesse, mis joonistaksid edaspidi üksikjuhtumite kaupa välja eestipärase modernismi immanentse trajektoori, hoidudes niimoodi selle liiga kiirest taandamisest mõne teise kirjandusruumi uurimisest tuletatud sünkroonsele mudelile.

Kirjandus

Annus, Epp 2005. Eesti kirjanduskriitika Katku Villu. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 327–329.

Annus, Epp, Epner, Luule, Järv, Ants, Olesk, Sirje, Süvalep, Ele, Velsker, Mart 2001. Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri.

Auerbach, Erich 2012. Mimesis. Tegelikkuse kujutamine õhtumaises kirjanduses. Tlk Kalle Kasemaa. (Avatud Eesti Raamat.) Tartu: Ilmamaa.

Casanova, Pascale 2004. The World Republic of Letters. Cambridge–Massachusetts: Harvard University Press.

Casanova, Pascale 2005. Kirjandus kui maailm. – Vikerkaar, nr 10–11, lk 125–142.

Hassan, Ihab 1982. The Dismemberment of Orpheus. Toward a Postmodern Literature. Madison–London: The University of Wisconsin Press.

Hasselblatt, Cornelius 2016. Eesti kirjanduse ajalugu. (Heuremata.) Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Hennoste, Tiit 2003a [1996]. Modernism ja meie: kolm pinget. – T. Hennoste, Eurooplaseks saamine. Kõrvalkäija altkulmupilk. Artikleid ja arvamusi 1986–2003. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 39–49.

Hennoste, Tiit 2003b [1991]. Eesti 20. sajandi 19. sajandi kirjandusest. – T. Hennoste, Eurooplaseks saamine. Kõrvalkäija altkulmupilk. Artikleid ja arvamusi 1986–2003. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 25–29.

Hennoste, Tiit 2005. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. 1. loeng: Euroopa ja eesti kirjandusuurimuse arengu üldpilt. – Vikerkaar, nr 10–11, lk 154–165.

Hennoste, Tiit 2006a. Hüpe õhku ja lendab ilusti. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 71–74.

Hennoste, Tiit 2006b. Noor-Eesti kui lõpetamata enesekoloniseerimisprojekt. – Noor-Eesti 100. Kriitilisi ja võrdlevaid tagasivaateid. Tallinn: TLÜ Kirjastus.

Hennoste, Tiit 2012. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. 25. loeng: Stalinismist perestroikani IV: modernismi ümber. – Vikerkaar, nr 3, lk 58–78.

Hennoste, Tiit 2016. Eesti kirjanduslik avangard 20. sajandi algul. Hüpped modernismi poole I. (Heuremata.) Tartu–Tallinn: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Hinrikus, Mirjam 2011. Dekadentlik modernsuskogemus A. H. Tammsaare ja nooreestlaste loomingus. (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Jameson, Fredric 1986. Third-world literature in the era of multinational capitalism. – Social Text, nr 15, lk 65–88.

Jameson, Fredric 1989 [1975]. Beyond the cave: demystifying the ideology of modernism. – F. Jameson, Ideologies of Theory: Essays, 1971–1986. Kd 2, The syntax of history. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Jameson, Fredric 2002. Singular Modernity. An Essay on the Ontology of the Present. London–New York: Verso.

Kallas, Aino 1921. Noor-Eesti. Näopildid ja sihtjooned. Tlk Friedebert Tuglas. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.

Kraavi, Janek 2005. Postmodernismi teooria ja postmodernistlik kultuur: ülevaade 20. sajandi teise poole kultuuri ja mõtlemise arengust. Tartu: Greif [Viljandi Kultuuriakadeemia].

Krull, Hasso 1997. Hennoste hüpped. – Vikerkaar, nr 12, lk 102–105.
Lias, Pärt 1990a [1976]. Mõnest uuema proosaga seotud mõistest. – P. Lias, Sulailmast uutmiseni. Tallinn: Eesti Raamat, lk 66–86.
Lias, Pärt 1990b [1987]. Sulailmast uutmiseni: proosakirjandus aastail 1960–1985. – P. Lias, Sulailmast uutmiseni. Tallinn: Eesti Raamat, lk 220–270.
Lias, Pärt 1990c [1979]. Proosakirjandus 1978. aastal. – P. Lias, Sulailmast uutmiseni. Tallinn: Eesti Raamat, lk 121–139.
Lias, Pärt 1995. Uusrealismilt modernismile. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 289–302; nr 6, lk 385–394.
Linde, Bernhard 2005 [1918]. Noor-Eesti kümme aastat. – Loomingu Raamatukogu, nr 1–2. Tallinn: SA Kultuurileht.
Lukács, Georg 2006. The ideology of modernism. – G. Lukács, The Meaning of Contemporary Realism. Monmouth: Merlin Press.
Monticelli, Daniele 2008. Noor-Eesti projektist tänapäeva Eesti kultuurilis-poliitilise diskursuse taustal. Kriitilised ülestähendused. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 1–2, lk 276–288.
Nirk, Endel 1985. Avardumine. Tallinn: Eesti Raamat.
Ojam, Indrek, Tomberg, Jaak 2016. Stseenilise oleviku mõjujõust kirjandusliku realismi esteetikas. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 281–298.
Oks, Jaan 2004a [1909]. Kriitilised tundmused. Eesti vanemat ja uuemat kirjandust lugedes. – J. Oks, Orjapojad. Tartu: Ilmamaa, lk 225–253.
Oks, Jaan 2004b [1911]. Meie jutukirjanikke vaatamas. Improvisatsioon. – J. Oks, Orjapojad. Tartu: Ilmamaa, lk 202–224.
Olesk, Sirje 2002. Modernismidest, pluralistlikult. – S. Olesk, Tõdede vankuval müüril. Artikleid ajast ja luulest. (EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 1.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 64–66.
Olesk, Sirje 2003. Aino Kallas ja noor eesti kriitika. – Keel ja Kirjandus, nr 8, lk 561–571.
Peep, Harald 1978. Tähtraamat. Tallinn: Eesti Raamat.
Sontag, Susan 2002. Vaikuse esteetika. Tallinn: Kunst.
Suits, Gustav 2002 [1908]. Eesti kirjandus. – G. Suits, Vabaduse väraval. Koost Peeter Olesk, Hando Runnel. (Eesti mõttelugu 45.) Tartu: Ilmamaa, lk 113–135.
Süvalep, Ele 1998. Modernismi alguse probleem eesti kirjanduses. – Traditsioon & pluralism. Kirjanduskonverentside materjale. Ettekandeid, artikleid, esseid ja eksperimendikirjeldusi eesti ja soome uuemast kirjandusteadusest. Tallinn: Tuum [Eesti Kirjandusmuuseum], lk 221–227.
Tuglas, Friedebert 1935a. Eesti jutustav proosa 1909. – F. Tuglas, Kriitika IV. Tartu: Noor-Eesti, lk 26–51.
Tuglas, Friedebert 1935b. Gustav Suits: Eesti lugemiseraamat I (1916). – F. Tuglas, Kriitika IV. Tartu: Noor-Eesti, lk 7–14.
Tuglas, Friedebert 1996 [1912]. Kirjanduslik stiil. – F. Tuglas, Kogutud teosed 7. Kriitika I. Kriitika II. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 13–54.
Undusk, Jaan 1986. Friedebert Tuglase „realism" ja sajandivahetuse kultuur. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
Undusk, Jaan 1996. Sissejuhatuseks Tuglase kriitikasse. – Friedebert Tuglas, Kogutud teosed 7. Kriitika I. Kriitika II. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 385–401.

Velsker, Mart 1998. Eesti kirjandus: taustad ja lugu. – Traditsioon & pluralism. Kirjanduskonverentside materjale. Ettekandeid, artikleid, esseid ja eksperimendikirjeldusi eesti ja soome uuemast kirjandusteadusest. Tallinn: Tuum [Eesti Kirjandusmuuseum], lk 207–215.
Viires, Piret 2008. Eesti kirjandus ja postmodernism. (Tartu Ülikooli doktoritöid.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
Väljataga, Märt 1997. Hennoste hüpped. – Vikerkaar, nr 12, lk 99–102.

Indrek Ojam (*snd 1988*), *MA, Tartu Ülikool, kirjanduse ja kultuuriteaduste doktorant, indrekojam@gmail.com*

The changing meaning of the term 'modernism' in the Estonian literary space: a reconstruction

Keywords: ideology of modernism, periodization, history of Estonian literature, ideology of style

Fredric Jameson has suggested in "A Singular Modernity" (2002) and elsewhere in his works that every interpretive act in culture includes in itself an act of periodization and implicit historical narratives are at work everywhere where a claim is made to assert the final meaning of a work of literature. The aim of this article is to take up Jameson's challenge and reread various disputes over modernism in Estonian literature in the light of the periodizing function of the term modernism. This means reconstructing what has been considered modern in contemporary literature and what has been juxtaposed to it. In the early 20th century and especially among the members of the *Noor-Eesti* (Young Estonian) movement the claims of modernity and modernism in literature largely coincided with the ideology of style. Roughly during the first decade of Soviet occupation the word *modernism* obviously did not appear in public debates over literature because of its connotations with western ideologies of art such as decadence, cosmopolitanism and formalism – labels which were stigmatized by the official Soviet ideology. However, in the later Soviet period the works of Endel Nirk and Pärt Lias reveal specific ways of periodizing literature, which follow similar patterns of periodizing common in the rhetoric of modernism (although the term *modernism* is not present). Most thorough studies of modernism in the contemporary, post-soviet Estonian literary space have been conducted by Tiit Hennoste. Hennoste's generalisations, however, demonstrate that there has been a certain hermeneutic discord between the local literary tradition and its relation to European modernism. Estonian literature has been described as "lagging behind" or desperately trying to catch up with the so-called "Greenwhich meridian of literature" (Pascale Casanova).

Indrek Ojam (*b. 1988*), *MA, University of Tartu, doctoral student of Literature and Cultural Research, indrekojam@gmail.com*

EITUSE VÄLJENDAMISE VORMIVALIKUTEST XVII–XVIII SAJANDI PÕHJAEESTI TEKSTIDES

LIINA PÄRISMAA

Artikkel käsitleb lauseeituse väljendamist põhjaeesti kirjakeele vaimulikes ning õpetlikes tekstides. Lauseeituse all peetakse silmas eitust, mille mõjualasse kuulub kogu lause, nt *Täna ajalehed ei ilmu*, ent selle hulka arvestatakse ka negatsioon, mille fookuses on mõni muu lauseelement, mida tähistatakse nt partikliga *mitte* või rõhutamisega, nt *Laps ei vaja mitte maiustusi, vaid armastust* (Erelt 2017: 181, 186–187). Erinevalt tänapäeva eesti kirjakeelest, kus negatsiooni vormistatakse põhiliselt eitussõnaga *ei* (Erelt 2017: 182), võis eesti vanemas kirjakeeles *e*-tüvelise eitussõna kasutus varieeruda (nt *ep*, *ei*, *es*, *eks*) ning negatsiooni väljendati ka tarinditega, mida praegu enam ei kasutata, nt partikliga *mitte* ja pöördetunnusega verbiga. Seepärast on eitus uurimisainesena aktuaalne ja huvitav: selle varieeruva morfosüntaktilise nähtuse uurimine võimaldab jälgida tollases kiiresti arenevas kirjakeeles toimunud muutusi ning vaagida nende võimalikke põhjusi.

Varasematest uurijatest on eesti vanema kirjakeele negatsiooni ja pöörduva eitusverbi ajaloolise taandumise protsessi käsitlenud Katja Ziegelmann (2008, 2011); Pille Penjam (2010) on uurinud lauseeituse vormistamist XVII sajandi põhjaeesti autori Heinrich Stahli teose „Hand- vnd Hauβbuch" kolmandas osas ning Annika Kilgi (2012) on vaadelnud negatsiooni edasiandmist erinevates lõuna- ja põhjaeesti piiblitõlgetes alates XVII sajandi algusest kuni 1739. aasta täispiiblini. Kuigi nendes on eitust põhjalikult käsitletud eri vaatepunktidest, ei ole laiemalt keskendutud vormivõimaluste varieerumisele ja varieerumise ulatuse väljaselgitamisele. Samas on eitus üheks indikaatornähtuseks, mille varieerumist uurides saab kirjeldada XVII sajandi lõpul põhjaeesti kirjakeeles alanud reformi morfosüntaktilist poolt, sest tegu on sagedase tarindiga.

Siinse artikli eesmärk on kirjeldada, missuguste partikliliste tarinditega väljendatakse lauseeitust, kas ja kuidas nende kasutus XVII–XVIII sajandi jooksul teiseneb ning milline on varieeruvuse ulatus. Samuti vaadeldakse muutusi põhiverbi vormis. Metodoloogiliselt on eesmärk kontrollida, kas valim sobib morfosüntaktiliste nähtuste, k.a eituse uurimiseks. Siinne artikkel on osa suuremast uurimusest, kus vaadeldakse erinevate morfosüntaktiliste nähtuste varieerumist põhjaeesti vanemas kirjakeeles tollase kirjakeele standardi kujunemisel ning normi arengut mõjutanud kiriklike autorite rolli selles. Seni puudub ülevaatlik uurimus, mis koondaks morfosüntaksi tasandi nähtuste varieerumise andmeid XVII–XVIII sajandi põhjaeesti kirjakeelt enim mõjutanud kirjameeste teostes.

Artikli järgnevas osas käsitletakse eesti vanemat kirjakeelt ja sealseid eituse väljendamisega seotud küsimusi. Teises osas tutvustatakse uurimis-

materjali ning kasutuspõhist meetodit, millest analüüsil lähtuti. Kolmandas osas antakse ülevaade uurimise tulemustest ning neljas osa võtab need tulemused kokku.

1. Eesti vanem kirjakeel ning eituse väljendamise problemaatika

Eesti kirjakeele traditsiooni alguseks loetakse XVI sajandit, kui algas usupuhastus ning levima hakkas trükikunst. Tekkinud kirjakeeli oli kaks: põhjaning lõunaeesti keel. (Laanekask 2004: 15–16) Põhjaeesti keel domineeris Eestimaa kubermangus ja Liivimaa kubermangu põhjaosas ning lõunaeesti keel hõivas Liivimaa kubermangu lõunaosa (Piiblikonverentsid 2003: 9).

Kujunev eesti kirjakeel oli saksamõjuline ning usulise loomuga. Tegemist oli vaimuliku erialakeelega (Ross 2009: 553). Ilmalikke tekste oli vähe, nt juhuluule või mõned ametivanded (Raag 2008: 34). Eesti kirjakeele loojad olid saksa päritolu kirikuõpetajad, kes seda ka aktiivselt kasutasid, nt tõlkisid kristlikke teoseid või pidasid jutlusi (Ross 2009: 553). Eestlastest vaimulikkond puudus ning kohalikud olid passiivses vastuvõtja rollis (Ross 2011: 117, 2009: 553).

Eesti kirjakeele areng ning arendamine ei kulgenud probleemideta. XVII sajandi keskpaigaks oli kirjakeel mõningal määral ühtlustunud, kuid varieeruvust ja ebajärjekindlust põhimõtetes oli siiski veel palju (Lill 1988: 14–15, 17). Üheks varieeruvaks ning lahkarvamusi tekitanud valdkonnaks oli eitus. Esines tõlkeraskusi, mis olid tingitud saksa ja eesti eitusväljendite erinevusest, kuid nõutus võis piiblitõlkijatel tulla ka negatsioonivormide piirkondlikust varieerumisest. (Penjam 2010: 141; Kilgi 2012: 107, 110) Seetõttu tekkisid mitmed isesugused eitustarindid, nt kasutati konnegatiivse verbivormi asemel pöördetunnusega vormi (nt *ep sahn*) või anti negatsiooni edasi partikliga *mitte* ja jaatava verbivormiga (nt *see mitte on*) (Penjam 2010: 141–142).

1680. aastatel algas põhjaeesti kirjakeeles murrang rahvapärasuse suurendamise ja saksapärasuste vähendamise suunas (Ross 2013: 212). Aktiivsemalt avaldati eestikeelseid teoseid ning arutleti keeleküsimuste üle (Tafenau 2011: 41). Piibli tõlke- ja keeleküsimustes olid Eesti- ja Liivimaa konsistooriumi esindajad eriarvamusel, mistõttu tekkis kaks koolkonda. Eestimaa koolkonna esindajad pooldasid sihtkeele senist saksapärast varianti, kuid Liivimaa koolkonna omad rahvapärasemat. (Ross 2013: 211) Korraldati kaks piiblikonverentsi (1686 Liepas, 1687 Pilistveres), kus arutleti Stahli-pärases eesti keeles piiblitõlke üle, kuid ühistele seisukohtadele seal ei jõutud ning arutelud jätkusid ka pärast konverentse (Piiblikonverentsid 2003: 10–11; Ross 2007: 546). Piiblikonverentsidel leidis käsitlemist ka negatsioon. Villem Reiman (1895: 18) ja Arnold Kask (1970: 66) toovad välja, et Bengt Gottfried Forselius esitas esimesel piiblikonverentsil mitmeid kirjaviisi parandamise ettepanekuid.[1] Lisaks ortograafia rahvapärastamisele tegi ta ettepaneku tarvitada eituse väljendamisel konnegatiivset verbivormi, nt *minna ep tahha*, kuid kumbki neist ei saanud Eestimaa konsistooriumilt positiivset vastukaja (Piiblikonve-

[1] Tema käsikiri pole säilinud, kuid on olemas Eestimaa konsistooriumi koosoleku protokoll, kus tema ettepanekute üle arutletakse (Kask 1970: 65; vt ka Piiblikonverentsid 2003: 88–101).

rentsid 2003: 89–90, 93). Tema ettepanekuid arutati ka teisel piiblikonverentsil, kuid üksmeelt nende suhtes ei saavutatud sealgi (Kask 1970: 68).

Põhjaeestikeelne Uus Testament ilmus pärast rohket toimetamistööd 1715. aastal. Anton Thor Helle ja Heinrich Gutsleffi toimetamisel anti Uus Testament 1720. aastatel teistkordselt välja ning jõudis sellisel kujul ka täispiiblisse. (Ross 2009: 556, 2013: 211) Tollast eesti vaimuliku kirjakeele ideaali väljendas 1739. aastal ilmunud eestikeelne täispiibel, mis Kristiina Rossi sõnul on „tänini eesti kirjakeele ainsaks kõrgkihistuseks" (Ross 2007: 548).

2. Materjal ja meetod

Tartu Ülikooli vana kirjakeele korpuse (edaspidi VAKK) märgendamata osast valiti uurimiseks juhuslikult 300 eitustarindi näidet XVII sajandi põhjaeesti tekstidest ning sama palju XVIII sajandi põhjaeesti teostest (korpuse kohta täpsemalt vt Kingisepp jt 2004). Seejärel märgendati kogu uurimismaterjal käsitsi: märgiti ära eitustarindis esineva põhiverbi vorm, täis- ja ennemineviku korral lisati info abiverbi vormi kohta, samuti tähistati märgendiga eitussõna esinemiskuju ning partikli *mitte* leidumine teiste negatsiooni moodustavate partiklitega konstruktsioonides.

XVII sajandi negatsiooni väljendavad tarindid pärinevad vaimulikest tekstidest ning XVIII sajandi omad vaimulikest ja õpetlikest teostest. XVII sajandi põhjaeesti materjalis on selle aja põhiliste põhjaeesti autorite tekstid: Georg Mülleri jutlused (1600–1606), Heinrich Stahli käsiraamat „Hand- vnd Haußbuch" I–IV (1632–1638) ning jutlusekogu „Leyen Spiegel" I–II (1641, 1649) ja Christoph Blume vaimulikud teosed „Das Kleine Corpus Doctrinæ" (1662) ning „Geistliche Hohe Fäst-Tahgs Freude" (1667). Christoph Blume tekstidest jäid välja „Geistliche Wochen-Arbeit" (1666) ja „Geistliche Seelen Ergötzung" (1667), kuna nende kohta ei olnud võimalik VAKK-is otsingut teha.

XVIII sajandi põhjaeesti teostest uuriti 1715. aasta Uut Testamenti, Anton Thor Helle töö „Kurtzgefaszte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache" (1732)[2] 5. osa „Colloquia Esthonica" õpetlikke dialooge ning 1739. aasta täispiiblit. Kõige hilisemaks allikaks valiti täispiibel, kuna see teos on tolleks ajaks välja kujunenud kirjakeele standardi tähiseks (Ross 2009: 557).

Vaadeldavad näited on erinevas kõneviisis, ajas ja eri tüüpi lausetes. Kuna uurimuses keskenduti *e*- ja *i*-tüvelise partikliga vormistatud eitustarinditele, ei ole artiklis käsitletud ainult pronoomeniga (nt *keegi*, *ükski*) väljendatavaid negatsioonivorme. Samuti on käsitlusest välja jäetud eitavad laused või fraasid, kus verb puudub (nt ainult eitussõna sisaldavad päringuvastused), kuna varieeruvust uurides taheti muu hulgas jälgida, kas verbivorm on konnegatiivne või pöördetunnusega.

Materjali uuriti kasutuspõhise teooria raamistikus, mis vaatleb keelt muutuva ja dünaamilisena ning lähtub hüpoteesist, et kasutusjuhud avaldavad ühtlasi mõju keele kognitiivsele süsteemile (Bybee, Beckner 2010: 854; Bybee 2010: 14). Kuna mõju on igal keelekasutusjuhul, väljendub variatsioon

[2] Kuigi teosel „Kurtzgefaszte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache" on mitu autorit, viidatakse sellele tööle siin ja edaspidi traditsiooniliselt Anton Thor Helle nime järgi, kuna teiste autorite panus peale Eberhard Gutsleffi ei ole teada.

ning muutus keelekasutaja süsteemis otseselt. Muutused on järkjärgulised ning toimuvad keele kasutamise käigus. (Bybee 2010: 9, 114) Mida suurema sagedusega mingi üksus või muster on, seda sügavamalt on see kasutuses juurdunud ning seega on ka tõenäolisem, et keelekasutaja neid uuesti tarvitab (Barlow, Kemmer 2000: x; Coussé, Mengden 2014: 8).

3. Eituse partiklilised väljendusvahendid XVII–XVIII sajandi põhjaeesti tekstides

XVII–XVIII sajandi põhjaeesti autorite teostes leiduvate kõigi partikliliste eitustarindite osakaal protsentides on näha joonisel 1. Andmaks selgemat pilti nende esinemisest, on arvestatud eitussõnade ja -vormide – *ep*/*eb*, pöörduv eitusverb, *ei*, *is*, *es*, *polle*, *erra*/*ärra*, *ep*-keeld, *eps* ja *eks* – hulka ka konstruktsioonid, kus need esinevad koos partikliga *mitte*.

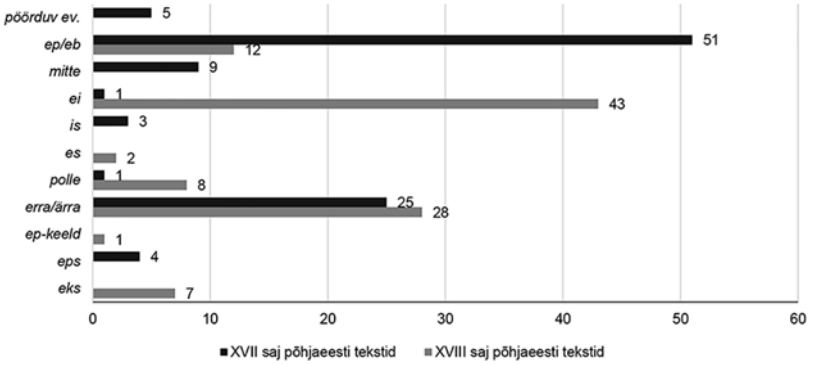

Joonis 1. Eituse väljendamine XVII–XVIII sajandi põhjaeesti tekstides protsentides.

3.1. Pöörduv eitusverb

Pöörduva eitusverbiga moodustati XVII sajandi põhjaeesti tekstides negatsiooni 5%-l valimis esindatud juhtudest (vt joonist 1). Pöörduva eitusverbiga eitust leidus Mülleri (näide 1) ning Stahli tekstides. Mülleri jutlustest olid valimis mitmuse esimese ja kolmanda pöörde näited, mis on Külli Prillopi (2001: 77) järgi ainsad Mülleril esinevad pöörduva eitusverbi vormid. Stahli kirjutistes olid ainsuse esimese ja mitmuse kolmanda pöörde verbivormid, mis „Heinrich Stahli tekstide sõnastiku" järgi (Habicht jt 2015: 62) on ainsad pöörduva eitusverbi vormid, mida Stahl tarvitas. Partikkel *mitte* toimis pöörduva eitusverbiga lausetes negatsiooni rõhutajana.

(1) [---] *næmat* ***ewat olle*** *sest* ***mitte tædtnut*** *echk* ***kulnuth***. 'nad ei ole seda mitte teadnud või kuulnud' (VAKK, Müller9 1603: 5)

Põhiverb võis pöörduva eitusverbiga lauses olla nii konnegatiivne kui ka pöördetunnusega (vt tabelit 1). Konnegatiivset põhiverbi leidus pöörduva eitusverbiga näidetes neljal korral ning pöördetunnusega põhiverbi kaheksal korral. Autoriti vaatlusel ilmnes, et Müller eelistas tarvitada konnegatiivset ning Stahl pöördetunnusega põhiverbi: kõik konnegatiivse põhiverbi näited pöörduva eitusverbiga lausetes on Müllerilt ning enamik pöördetunnusega põhiverbi näidetest Stahli tekstidest (7 korral). Minevikuvormis põhiverbe esines pöörduva eitusverbiga lausetes neljal korral.

Tabel 1.

Põhiverbi vormi sagedus pöörduva eitusverbiga negatsioonitarindites

Autor	Konnegatiivne põhiverb	Pöördetunnusega põhiverb	Põhiverbi minevikuvormid
Müller	4	1	2
Stahl	–	7	2
Kokku	4	8	4

Blume teostest pöörduva eitusverbiga negatsioonitarindeid valimisse ei sattunud. Ka hilisemal kontrollimisel ei tulnud VAKK-i märgendamata osa otsingust Blume tekstidest pöörduva eitusverbi kohta ühtegi vastet.

Katja Ziegelmanni dissertatsioonist (2011: 198, 422) nähtub, et pöörduvat eitusverbi leidus põhjaeesti tekstides kuni XVII sajandi keskpaigani ning selle kadumine eesti keelest oli keelesisene protsess. Blume esimene trükitud töö „Das Kleine Corpus Doctrinæ" pärineb aastast 1662 ehk umbes ajast, millal pöörduv eitusverb kirjakeelest taandus. Samas on tolle aja grammatikates veel pöörduva eitusverbi vorme välja toodud (vt nt Göseken 1660: 70; Hornung 1693: 93). Ka Kilgi (2012: 119) uurimusest ilmneb, et XVII sajandi lõpu piiblitõlgetes (nt Müncheni käsikirjas[3]) oli pöörduv eitusverb vähesel määral olemas. Seega seda eitusvormi teati, kuid selle kasutamist oli hakatud kirjakeele tekstides vähendama.

XVIII sajandi põhjaeesti teostest pöörduvat eitusverbi valimisse ei sattunud. Ilmselt on see vorm XVIII sajandil täielikult põhjaeesti kirjakeele vaimulikest ja õpetlikest tekstidest kadunud. Sellele viitab pöörduva verbivormi puudumine Helle kui ühe tolle aja autoriteetsema keelemehe ja tema kaasautorite 1732. aasta keeleõpetuse „Kurtzgefaszte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache" negatsiooni väljendamise ja eitavate adverbide grammatikaosas (Helle 1732: 35–37, 40, 57).

3.2. *Ep / eb*

Valimist ilmnes, et XVII sajandi põhjaeesti tekstides oli põhiline eituspartikliga *ep* vormistatud konstruktsioon (näide 2), mille abil moodustati 51% eitustarinditest. *Ep*-negatsiooni esines kõigi vaadeldud XVII sajandi põhjaeesti

[3] Müncheni käsikiri (1694) on Johann Hornungi Uue Testamendi tõlke üks ärakirjadest (Reila 2007: 556).

autorite tekstides. Ka autoriti uurides selgus, et selle aja kirjamehed väljendasid lauseeitust enim sõnaga *ep* (v.a eitavates käsklausetes). *Mitte* toimis selle partikliga koos negatsiooni fookustaja või rõhutajana.

(2) *Christus* ***ep tullep mitte*** *tühjast / erranis tohp ilusat andet hennesse kahs.* 'Kristus ei tule mitte tühjalt, vaid toob enesega ilusad annid' (VAKK, Stahl 1641: 416)

Leidus nii jaatusega sümmeetrilist kui ka asümmeetrilist eitust (vt tabelit 2). Sümmeetrilise eituse puhul puuduvad jaatavas ja eitavas lauses struktuurierinevused, nt sks *ich singe – ich singe nicht* 'ma laulan – ma ei laula'. Asümmeetrilises negatsioonis on aga erinevused eitava ja jaatava lause struktuuris olemas, nt sm *laulan – en laula* 'ma laulan – ma ei laula'. (Miestamo 2005: 51–53, 2009: 215–216)

Materjalist ei ilmnenud, et XVII sajandil oleks partikliga *ep* eituskonstruktsioonis ühte verbivormi selgelt teistele eelistatud. Põhiverb pöördus *ep*-eituses 66 korral ning oli konnegatiivne 61 korral. Minevikuvormis esines põhiverb 19 korral. Autoriti vaadeldes paistis põhiverbi vormi valikuga silma Müller, kes erinevalt Stahlist ja Blumest eelistas enamasti kasutada konnegatiivset verbivormi (51 korral), mis osutab tema keelekasutuse mõneti suuremale rahvapärasusele.

Tabel 2.

Põhiverbi vormi sagedus partikliga *ep* eitustarindites

Autor	**Konnegatiivne põhiverb**	**Pöördetunnusega põhiverb**	**Pöördetunnuseta põhiverbi vormid**[1]	**Põhiverbi mineviku-vormid**
Müller	51	10	2	11
Stahl	5	42	3	6
Blume	5	14	1	2
Kokku	61	66	6	19

[1] Pöördetunnuseta põhiverbi vormides puudub pöördetunnus olemuslikult, nt ainsuse 3. pöörde konditsionaalivormis.

XVIII sajandi põhjaeesti tekstides oli partikli *ep* kasutamine eituse moodustamiseks vähenenud 39% võrra. Seda eitussõna leidus selle aja valimis vaid 12%-l juhtudest (vt joonist 1). *Ep*-negatsiooni moodustati kolmest XVIII sajandi põhjaeesti tekstist kahes: 1715. aasta Uues Testamendis ning 1739. aasta täispiiblis (näide 3). Sarnaselt XVII sajandi põhjaeesti teostega oli partiklil *mitte* fookustav või rõhutav funktsioon.

(3) *Minna* ***ep otsi mitte*** *omma Auo / aga üks on / ke seda otsib* [---] (VAKK, UT 1715: Jh [VIII] 50)

Helle 1732. aasta teose dialoogide osast eitussõnaga *ep* vormistatud negatsiooni valimisse ei sattunud. Hilisemal kontrollimisel leiti VAKK-ist Helle

1732. aasta keeleõpetuse 5. osast vaid kolm partikliga *ep* väljendatud eitust, samal ajal kui eitussõnaga *ei* näiteid oli ligikaudu 30. Partiklite osa adverbikäsitluses on negatiivina *ei* kõrval välja toodud ka eitussõna *ep* (lisaks vormidele *es* ja *ära*) (Helle 1732: 35–37, 40, 57). Seega osutab nii siinses uurimuses leitu kui ka partikli *ep* vähene väljatoomine Helle 1732. aasta keeleõpetuse grammatikaosas, et selles teoses on eelistatud negatsiooni edasi anda algselt ainult lõunaeesti tekstides levinud *ei*-vormiga.

XVIII sajandi põhjaeesti tekstides oli muutusi toimunud ka põhiverbi vormis. Kui XVII sajandi põhjaeesti teostes esines *ep*-eituse korral põhiverb peaaegu võrdselt nii konnegatiivsena kui ka pöördetunnusega (vastavalt 61 ja 66 korda), siis XVIII sajandi põhjaeesti allikates oli põhiverb ainult konnegatiivne. Seega oli XVIII sajandil ka negatsiooni verbivormi valikul pöördutud kindlamalt eestipärasemate asümmeetriliste eitusvormide juurde. Juba Johann Hornung märgib oma 1693. aasta grammatikas, et partikliga *ei* või *ep* koos kasutades kaob verbidel lõpukonsonant, nt *Minna ei olle* (Hornung 1693: 74).

3.3. *Mitte*

Negatsiooni võidi XVII sajandi põhjaeesti tekstides väljendada ka ainult partikliga *mitte*, milles on näha saksa keele eeskuju, kus negatsioon on jaatusega sümmeetriline.

Eituse väljendamiseks kasutasid partiklit *mitte* kolmest selle aja põhjaeesti autorist kaks: Stahl ning Blume (näide 4). Mülleri jutlustest *mitte*-eitust valimisse ei sattunud. Kokku leidus *mitte*-negatsiooni 9%-l kõigist valimisse kuulunud XVII sajandi põhjaeesti teoste näidetest (vt joonist 1).

(4) *Meije Jummal tullep nink* ***jehp mitte waid*** [---] (*Unser GOtt kömt und* ***schweiget nich[t.]*** [---]) 'Meie Jumal tuleb ning ei vaiki' (VAKK, Blume 1662: 179)

Oodatult oli partikliga *mitte* eituslausetes ainult jaatusega sümmeetriline negatsioon nagu eeskujuks olevas saksa keeleski. Põhiverb oli pöördetunnusega 28 korral, ühel korral oli tegu pöördetunnuseta konditsionaalivormiga.

Vastupidiselt XVII sajandi põhjaeesti tekstidele ei esinenud XVIII sajandi põhjaeesti kiriklikes ega õpetlikes teostes *mitte* enam lauses ainsa negatsiooni vormistava vahendina. Kilgi (2012: 121–122) järgi kadus *mitte*-eitus peaaegu täielikult alates 1694. aasta Müncheni käsikirjast. Ka Hornungi aasta varasemas grammatikas ega Helle 1732. aasta keeleõpetuses ei leidunud partiklit *mitte* üksi negatsiooni väljendajana. See partikkel esines nendes teostes koos eitussõnaga (vt nt Hornung 1693: 93; Helle 1732: 57). Seega oli XVIII sajandi põhjaeesti kirjakeele tekstides eemaldutud saksapärastest jaatusega sümmeetrilistest eituskonstruktsioonidest.

3.4. *Ei*

Ainus XVII sajandi põhjaeesti autor, kes valimis partikliga *ei* negatsiooni vormistas (näide 5), oli Blume, kes on ka hiliseim uurimuses käsitletud XVII sajandi põhjaeesti kirjameestest. *Ei*-eitust esines vaid 1% (kokku kolm näidet Blume 1667. aasta teosest „Geistliche Hohe Fäst-Tahgs Freude"). VAKK-i märgendamata osast ei leitud hilisemal kontrollimisel Blume 1662. aasta tööst ühtegi *ei*-eituse näidet. Samas ilmnes 1666. aasta teksti „Geistliche Wochen-Arbeit" (vt nt Blume 1666: 56) pistelisest kontrollist, et sealgi on Blume väljendanud negatsiooni partikliga *ei*.

(5) [---] *Et olet Surmast tousnut Sa # ma Hauwas* ***ei sahn*** *jehma* [---] (VAKK, Blume 1667: 80)

Põhiverb oli valimis *ei*-eituse korral kahel juhul konnegatiivne ning ühel juhul pöördetunnusega. Partiklit *mitte* Blume eituse intensiivistamiseks kasutanud polnud.

Ei kasutuselevõtt võis Blumel olla tingitud selle sõna paremast häälduslikust sobivusest lauludesse, sest kõik kolm näidet pärinevad vaimulikest lauludest. *Ei* lõpeb täishäälikuga, mistõttu kõlab meloodilisemalt kui *ep*.

Nagu partikli *ep*, nii ka *ei* kasutuses oli XVIII sajandi põhjaeesti teostes toimunud muutusi (vt joonist 1): *ei*-eituse esinemus suurenes 1%-lt 43%-le. Sarnaselt Kilgi käsitluse tulemustega (2012: 117, 123) oli *ei* ka siinse uurimuse andmetel XVIII sajandil enim tarvitatav vorm eituse väljendamiseks. Partikliga *ei* vormistati negatsioon kõigis kolmes valimisse kuulunud XVIII sajandi põhjaeesti tekstis (näide 6). Partikkel *mitte* lisati eitussõnaga *ei* konstruktsiooni negatsiooni tugevdamiseks või fookustamiseks 50 korral ning see puudus 80 korral.

(6) *Nemad* ***ei pea mitte*** *mo hingamisse sisse sama.* (VAKK, Piibel 1739: 2Jh [IV] 5)

Tabel 3.

Põhiverbi vormi sagedus partikliga *ei* eitustarindites

Tekst	Konnegatiivne põhiverb	Pöördetunnusega põhiverb	Pöördetunnuseta põhiverbi vormid	Põhiverbi mineviku-vormid
1715. a UT	30	2	3	4
1732. a keeleõpetus	14	–	1	2
1739. a täispiibel	57	–	4	13
Kokku	101	2	8	19

Ei-eitusega lausetes esines peamiselt jaatusega asümmeetriline negatsioon, põhiverbi vorm oli konnegatiivne 101 korral ning vaid kahel korral oli kasutatud pöördetunnusega vormi (vt tabelit 3). Mõlemad pöördetunnusega vormid pärinesid 1715. aasta Uuest Testamendist: ühel korral oli lisatud pöördetunnus konditsionaali 1. pöörde vormile ning teisel korral oli tegu indikatiivivormiga. Minevikuvormis põhiverbe leidus 19 korral. Nagu eelnevalt osutatud, anti põhjaeestikeelne Uus Testament arvukate toimetamiste järel välja 1715. aastal. Kristiina Ross märgib, et see teos sisaldab kogu XVII sajandi keeleloo jälgi (Ross 2007: 548). Seega on loomulik, et selles leidub ka mõningaid vanemale traditsioonile iseloomulikke jaatusega sümmeetrilise eituse näiteid.

3.5. Minevikuvormid *is* / *es*

Minevikku anti XVII sajandi põhjaeesti tekstide eitavates lausetes edasi vormiga *is*, mis esines muutumatuna. Samas näitab esinemissagedus, et selle partikliga väljendati negatsiooni harva: eitussõnaga *is* väljendatud tarindid moodustasid vaid 3% (vt joonist 1).

Ainsaks selle aja põhjaeesti autoriks, kes vormi *is* negatsiooni vormistamiseks kasutas, oli Müller (näide 7). Siinse materjali põhjal otsustades vormistas ta partikliga *is* ainult eituse minevikuvorme. Ka Külli Prillop (2001: 95) on leidnud, et Müller tarvitas seda negatsioonisõna mineviku väljendamiseks. Põhiverb pöördus selliselt moodustatud negatsioonitarindis kahel korral ning oli konnegatiivne seitsmel korral. Mineviku eituspartiklile *is* võis Müller lisada ka partikli *mitte*, millel oli eitust fookustav või tugevdav roll. Stahli ega Blume teostes seda eitussõna ei ilmnenud, nemad väljendasid negatsiooni lihtminevikus partikliga *ep* või *mitte* ja lihtmineviku vormis põhiverbiga.

(7) [---] *nĩck sen toÿse Pöllu pæle* ***is tulle mitte*** *wichma, muito tæma kuÿwis erra.* 'ning selle teise põllu peale ei tulnud vihma, vaid see kuivas ära' (VAKK, Müller13 1603: 6)

Gösekeni 1660. aasta grammatikas on eitussõnade juures ära toodud sarnase kirjakujuga sõna *iß*. Samas märgib ta selle partikli kohta, et see esineb üksnes kellegi keelamisel, nt *iß keskis minna* 'Er wil nicht gehen'. (Göseken 1660: 46, 67) See osutab partikli funktsiooni ümbertõlgendamisele ja võimalikule ahenemisele aja jooksul, mistõttu ei saa Gösekeni grammatikas toodud eitussõna ja Mülleri jutlustes tarvitatud partiklit *is* funktsionaalselt samastada. Hornungi grammatikas ei olnud vorm *is* eitussõnade juures välja toodud (vt nt Hornung 1693: 93).

XVIII sajandi põhjaeesti tekstides oli *is* asendunud vormiga *es*, mis moodustas siiski vaid 2% näidete koguarvust. Enamasti anti minevikku eitavates lausetes edasi partikliga *ei* või *ep* ning minevikus verbivormiga; negatsiooni tugevdati ühel korral ka partikliga *mitte*.

Es esines valimis vaid kahes töös kolmest: 1715. aasta Uues Testamendis ning 1739. aasta täispiiblis (näide 8), kus selle eitussõnaga väljendati negatsiooni liht-, täis- ja enneminevikus.

(8) *Ja Jummala lamp* ***es olle*** *wel* ***ärrakustutud*** *Jehowa templis* [---] 'Ja Jumala lampi ei olnud veel Jehoova templis ära kustutatud' (VAKK, Piibel 1739: 1Sm [III] 3)

Helle 1732. aasta keeleõpetuse dialoogide osas partiklit *es* ei leidunud, valimisse sattunud näited olid olevikus või täisminevikus ning nendes vormistati eitust partikliga *ei*. Selle keeleõpetuse adverbiloendis tuuakse vorm *es* teiste eitussõnade kõrval välja (Helle 1732: 57). Siiski osas, kus käsitletakse eituse moodustamist erinevates ajavormides, ei ole partikliga *es* ühtegi näidet (vt nt Helle 1732: 35–37 või 40), mis osutab, et Helle ja tema kaasautorid eelistasid anda negatsiooni minevikuvorme edasi teiste eituspartiklitega, nt *ei*.

Partikli *es* kasutamine mitmes XVIII sajandi põhjaeesti vaimulikus teoses eituse minevikuvormide väljendamiseks võib osutada lõunaeesti tekstide mõjule. See abisõna oli lõunaeesti pühakirjatõlgetes levinum kui põhjaeesti omades (Kilgi 2012: 118–119) ning juba enne Tallinna põgenemist Põhjasõja ajal sai osa Liivimaa vaimulikest oma kindralsuperintendendilt ülesandeks Johann Hornungi Uue Testamendi tõlge kopeerida ja seda parandada (Ross 2007: 547–548). Lisaks oli Wastne Testament kirjakeele reformis oluliseks eeskujuks (Ross 2013: 211–212).

Üldine minevikuvormide *is* ja *es* vähene esinemine põhjaeesti tekstides näitab, et nende tarvitamine mineviku eituse väljendamiseks ei olnud levinud ning nende asemel kasutati muid eitussõnu (nt *ep* või *ei*).

3.6. *Polle*

Blume paistis XVII sajandi põhjaeesti autorite seast uuendusmeelsusega silma lisaks partikli *ei* kasutusele võtmisele ka negatsiooni väljendamisel vormiga *polle* 'pole', mis on kujunenud partikli *ep* ja verbi *olema* konnegatiivse vormi ühendist (Erelt 2017: 182). Blume oli siinses valimis ühtlasi ainus selle aja autor, kes *polle*-vormi tarvitas (näide 9). Seda vormi esines valimis kahel korral ning ilma partikliga *mitte* eitust tugevdamata. Hilisemal kontrollimisel ei leitud VAKK-ist XVI sajandi ega teiste XVII sajandi põhjaeesti autorite tekstidest vormi *polle* näiteid. Samas ilmnes Blume teose „Geistliche Wochen-Arbeit" (vt nt 1666: 136) uurimisel, et seal on *polle* olemas.

(9) # *Nühd Surmal* ***polle*** *Weggi teps* / # *sest hend ep kartket mitte* [---] (VAKK, Blume 1667: 100)

Mõlemad valimisse sattunud näited olid olevikus, minevikuvormi, nt *polnud*, ei leidunud. See võib viidata, et *polle* esineski XVII sajandi keskpaigas muutumatuna. Kirjamehed võisid selle sõna minevikuvorme (nt *polnud*, *poldud*) veel mitte tunda või ei osanud nad neid moodustada. Gösekeni grammatikas on *polle* nimetatud, kuid samuti ainult olevikuvormis (Göseken 1660: 46). See iseenesest ei tähenda, et *polle* minevikuvormid poleks tollases rahvakeeles olemas olnud – need ei pruukinud olla veel kirjakeeles kasutusele võetud.

Mõlemad *polle* näited esinevad Blume 1667. aasta teose „Geistliche Hohe Fäst-Tahgs Freude" lauludes, nagu ka *ei*-eituse tarindid. Blume võis *polle*

kasutusele võtta tänu selle vormi paremale riimilisele sobivusele. *Ep+ole* on kokku kolmesilbiline, seevastu *polle* kahesilbiline. Kuigi *polle* minevikuvorme valimisse ei sattunud, viitab selle olevikuvormi esinemine nii Blume töödes „Geistliche Wochen-Arbeit" ja „Geistliche Hohe Fäst-Tahgs Freude" kui ka Gösekeni grammatikas, et *polle* oli XVII sajandi keskpaigas kirjakeelde juba kinnistumas ning ilmselt just laulude kaudu.

XVIII sajandil tõusis *polle* kasutus märgatavalt (vt joonist 1). Kui XVII sajandi põhjaeesti tekstides leidus vormi *polle* vaid 1%-l kõigist valimis sisaldunud näidetest, siis XVIII sajandi põhjaeesti teostes oli selle osakaal 8%. Seda vormi oli tarvitatud eituse väljendamiseks nii 1715. aasta Uues Testamendis, Helle jt 1732. aasta keeleõpetuse dialoogide osas (näide 10) kui ka 1739. aasta täispiiblis.

(10) *P. Eks sulle siis enne* ***polnud*** *öigest usko* ***mitte****?* 'Kas sul siis enne polnud õiget usku?' (***Hast*** *du denn vorhero* ***nicht*** *den rechten Glauben* ***gehabt****?*) (VAKK, Helle 1732: 416.186)

XVIII sajandi põhjaeesti tekstides kasutati *polle*-vormi mitmekesisemalt kui XVII sajandi põhjaeesti teostes (vt tabelit 4). Erinevalt XVII sajandi põhjaeesti tekstidest, kus seda vormi leidus ainult olevikus, esines *polle* XVIII sajandi põhjaeesti töödes ka imperfektis, perfektis ning pluskvamperfektis, nt *polnud hapnend*. Samuti oli *polle*-vormi tarvitatud umbisikulises tegumoes (1 korral 24-st). Partikkel *mitte* fookustas või intensiivistas negatsiooni. 1739. aasta täispiiblis oli vormile *polle* lisatud kolmel korral ka rõhutav *gi*-liide. Teistest vaadeldud XVIII sajandi põhjaeesti tekstidest *gi*-liitega *polle*-vormi valimisse ei sattunud. Sarnaselt Tiit Hennoste (2009) leitule *pole* kasutamise kohta suulises keeles ilmnes ka siinses töös, et *polle* kaldus esinema fookustatuse korral. Esile oli tõstetud *polle* ise või mõni muu lauseosa.

Tabel 4.

Vormi *polle* tarvitus XVIII sajandi põhjaeesti tekstides

Tekst	***polle* olevikus**	***polle* lihtminevikus**	***polle* täisminevikus**	***polle* enneminevikus**
1715. a UT	1	–	1	–
1732. a keeleõpetus	4	1	1	–
1739. a täispiibel	9	–	5	2
Kokku	14	1	7	2

3.7. Imperatiivivormid *erra-/ärra-* ja *ep*-keeld

XVII sajandi põhjaeesti tekstide eitavates lausetes anti käsku edasi põhiliselt sõnaga *erra* 'ära', mis moodustas 25% kõigist valimisse kuulunud selle aja eitustarinditest. *Erra* esines tolle aja tekstides muutumatuna ning sellega vormistasid keeldu nii Müller (näide 11), Stahl kui ka Blume.

(11) *Sedda* ***erralaße*** *sina sinu Süddamest* ***mitte*** *erra tulla, erranis pea ickex meles* [---] 'Seda ära lase oma südamest mitte lahkuda, vaid pea igavesti meeles' (VAKK, Müller7 1602: 7)

Põhiverb oli eitussõnaga *erra* väljendatud negatsioonis rohkem konnegatiivne (50 näitelauset) kui pöördetunnusega (25 näitelauset). Partikkel *mitte* toimis keelu edasiandmisel negatsiooni tugevdajana.

XVII sajandi põhjaeesti tekstidest sattus valimisse ka kaks *ep*-keelu näidet, mis pärinesid Stahli teose „Hand- vnd Haußbuch" II osast (näide 12) ning Blume tööst „Geistliche Hohe Fäst-Tahgs Freude" (näide 13). Stahl võis partiklit *ep* kasutada keelu märkimiseks lause selguse huvides. Näites 12 järgneb partiklile *ep* afiksaaladverb *erra*. Kaks sõna *erra* kõrvuti oleks võinud lugejas segadust tekitada, eriti kui tegemist polnud tema emakeelega. Samas Blumelt pärinevas laulureas teosest „Geistliche Hohe Fäst-Tahgs Freude" ühendverbi eitussõnale ei järgne (näide 13). Teda võis mõjutada tarindiga *ep mitte* eitavat käsklauset väljendama selle parem riimiline sobivus.

(12) [---] *see wainlane münd* ***ep errapettackut*** [---] ([---] *Der Feind mich* ***nicht erschleiche*** [---]) 'vaenlane ärgu mind eksitagu' (VAKK, Stahl 1637: 173)

(13) # *Nühd Surmal polle Weggi teps* / # *sest hend* ***ep kartket mitte*** [---] (# *Der Tohd hat keine Kraft nicht mêer* / # *ihr dürffet ihn* ***nicht scheuen*** [---]) 'Nüüd surmal pole väge teps, sellepärast ärge kartke' (VAKK, Blume 1667: 100)

Partikli *ep* ja konstruktsiooni *ep mitte* vähene esinemissagedus keelu väljendamisel osutab, et selles funktsioonis kasutati XVII sajandi põhjaeesti tekstides rohkem eitussõna *erra*. Sellele viitab ka vormide *ep* ja *ep mitte* esinemus Gösekeni grammatikas. Kuigi Göseken on oma grammatika adverbide osas need eitusvormid keeldu väljendavate sõnadena välja toonud, ei ole ta neid ära märkinud imperatiivi käsitluse juures, kus näited on ainult sõnaga *erra* (Göseken 1660: 51, 65).

Ka XVIII sajandi põhjaeesti teostes anti eitavat käsku edasi sõnaga *ärra*, selline keeld moodustas 28% valimist. Kui XVII sajandi põhjaeesti teostes esines *erra* ainult muutumatu sõnana, siis XVIII sajandi põhjaeesti töödes oli sellele lisatud ka pöördetunnuseid. Samas leidus ka XVIII sajandi põhjaeesti teostes üksikuid näiteid, kus sõnal *ärra* pöördetunnus puudus, kuigi põhiverbil oli see olemas; eitavat käsklauset vormistati eitussõnaga *ärra* kõigis vaadeldud selle aja põhjaeesti tekstides (näide 14). Negatsiooni tugevdamiseks või fookustamiseks võidi lisada ka partikkel *mitte.*

(14) *Sepärrast* ***ärge kartke mitte****; Teie ollete parramad* / *kui mitto Warblast.* (VAKK, UT 1715: Lk [XII] 7)

Põhiverb võis olla nii konnegatiivne kui ka pöördetunnusega (vt tabelit 5). Konnegatiivset põhiverbi leidus 30 korral ainsuse 2. isikule suunatud keeldudes. Pöördetunnusega põhiverb oli eitavates käsklausetes 53 korral ning esines nii ainsuse 2. isikus, mitmuse 1. isikus kui ka mitmuse 2. isikus.

Tabel 5.

Põhiverbi vormi sagedus sõnaga *ärra* eitustarindites

Tekst	Konnegatiivne põhiverb	Pöördetunnusega põhiverb
1715. a UT	12	23
1732. a keeleõpetus	2	1
1739. a täispiibel	16	29
Kokku	30	53

XVIII sajandi tekstides *ep*-keeldu enam ei esinenud. Ka Helle jt toovad oma 1732. aasta keeleõpetuse grammatikaosas välja, et keeldu ei väljendata mitte partiklitega *ei* või *ep*, vaid sõnaga *ärra* (Helle 1732: 36). Ilmselt oli XVIII sajandiks *ep*-keeld taandunud, mida näitas ka Kilgi uurimus (2012: 124–125, 127).

3.8. Eitavad küsipartiklid *eps*/*eks* 'kas ei'

Siinse uurimuse XVII sajandi põhjaeesti materjalis vormistati üldküsilausetes negatsiooni partikliga *eps*, mis koosneb eitussõnast *ep* ning kliitikust *-s* (Metslang jt 2011: 156). Selle eitava küsipartikliga moodustati 4% kõigist valimisse kuulunud selle aja eitavatest lausetest. Partikkel *eps* esines küsilausetes lausealgulises positsioonis, sellega vormistati põhiliselt sümmeetrilist negatsiooni. Põhiverb oli pöördetunnusega 10 korral ning ühel korral konnegatiivne, ühel korral oli põhiverb ka *da*-infinitiivis. Partikliga *mitte* intensiivistati seda negatsioonikonstruktsiooni kahel korral.

Partikliga *eps* olid oma töödes eitust edasi andnud Stahl (näide 15) ning Blume. Blume võis selle küsisõna kasutusele võtmisel järgida Stahli, kes oli tollel ajal üks autoriteetsemaid kiriklikke autoreid (Habicht 2001: 18). Mülleri jutlustes partiklit *eps* ei leidunud. Ka XVII sajandi keelekirjelduste grammatikaosades ei olnud partiklit *eps* käsitletud (vt nt Göseken 1660: 41–52; Hornung 1693: 93–94). Selle eitusvormi puudumine tollastest keeleõpetustest võib osutada, et sellest kui Stahli-pärasest vormist püüti eemalduda. Samas on Kilgi (2012: 116) märkinud, et *eps* leidub Pilistvere käsikirjas (1687), mis esindab Uue Testamendi konservatiivset põhjaeestikeelset varianti (Ross 2013: 211). Arvatavasti on partikli *eps* esinemine seal tingitud Stahli keelekasutuse autoriteedist.

(15) ***Eps*** *se ello eñamb* ***on*** *kudt se rohgk ?* (***Jst nicht*** *das Leben mehr denn die Speise?*) 'Kas elu ei ole enamat kui toit?' (VAKK, Stahl 1638III: 124)

XVIII sajandi põhjaeesti teostes oli *eps* asendunud partikliga *eks*, mida esines valimis 7%-l selle aja näidete koguarvust (vt joonist 1). *Eks* on kujunenud eitust väljendavast tüvest *e-*, küsivast kliitikust *-kO* ning kinnitavast

kliitikust *-s* (Metslang jt 2011: 155). Erinevates piiblitõlgetes esineb *eks* alates 1694. aasta Müncheni käsikirjast (Kilgi 2012: 116), seega võis muutus eitava küsipartikli valikus alguse saada just sellest Hornungi-mõjulisest käsikirjaversioonist. Partikliga *eks* moodustati negatsiooni nii 1715. aasta Uues Testamendis, Helle jt 1732. aasta keeleõpetuse dialoogide osas (näide 16) kui ka 1739. aasta täispiiblis. Kuigi Helle jt grammatikaosas ei olnud *eks* eraldi välja toodud,[4] leidus see partikkel sõnastikuosas kui küsiv eitussõna (Helle 1732: 89).

(16) ***Eks*** *sa* ***woi*** *ennast sest surmast lahti peästa?* (***Kanst*** *du dich dann von diesem Tode* ***nicht*** *frey machen?*) (VAKK, Helle 1732: 407.117)

Nagu *eps*, nii esines ka *eks* küsimustes lausealgulises positsioonis. Põhiverb oli partiklit *eks* sisaldavates lausetes ainult konnegatiivne. Seega oli ka selle üldküsilause konstruktsiooni põhjal otsustades XVIII sajandiks kaugenetud saksapärasest jaatusega sümmeetrilisest negatsioonist. Lisaks konnegatiivsele verbivormile leidus põhiverbi ka imperfektis ja perfektis. Partiklit *mitte* tarvitati negatsiooni intensiivistamiseks vaid ühel korral.

3.9. Muutused põhiverbi vormi valikul ja eitusvormide varieerumisel

Põhiverbi vormi kasutuse teisenemine XVII–XVIII sajandi jooksul on kokkuvõtvalt näha joonisel 2. Siinsest uurimusest ilmnes, et lisaks eituspartiklite ja -tarindite rahvapärasema kasutuse suurenemisele oli sama suundumust märgata ka verbivormi valikus.

Kui XVII sajandi põhjaeesti tekstides oli negatsioon peaaegu võrdselt nii jaatusega sümmeetriline kui ka asümmeetriline (valimis vastavalt 141 ja 126 korda), siis XVIII sajandi põhjaeesti teostes eelistati ülekaalukalt eestipärasemat asümmeetrilist eitust: konnegatiivset põhiverbi kasutati sel sajandil üle nelja korra rohkem kui pöördetunnusega põhiverbi (valimis vastavalt 165 ja 37 korda). Kasutusviisi muutus näitab, et keelereformi käigus läheneti uuendusmeelsete kirjameeste seisukohtadele ning võeti nende verbivormi puudutavad parandusettepanekud omaks.

Minevikuvormis põhiverbi leidus mõlemal sajandil: 23 korral XVII sajandil ning 45 korral XVIII sajandil ja see võis esineda nii liht-, täis- kui ka enneminevikulistes eituslausetes.

Lisaks sümmeetrilise negatsiooni taandumisele oli XVII–XVIII sajandi jooksul märgata ka varieeruvuse mõningast vähenemist eituse väljendamisel (vt joonist 1). Kui XVII sajandil tarvitati erinevas kõneviisis ja ajas eituse moodustamiseks üheksat erinevat partiklilist vormi, siis XVIII sajandil kuut erinevat: negatsiooni vormistati ülekaalukalt partikliga *ei*, teiste eitussõnade ja -tarindite osakaal oli sellega võrreldes mitu (mõnel juhul ka mitukümmend) korda väiksem.

[4] Helle oli seda sõna kasutanud ühes näitelauses daativist kõneldes (vt Helle 1732: 70).

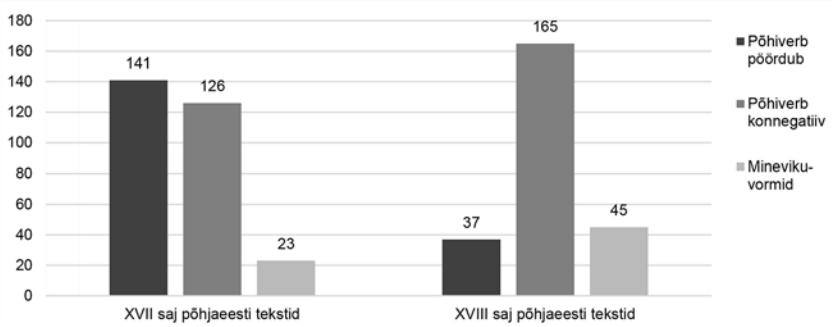

Joonis 2. Põhiverbi vorm XVII–XVIII sajandi põhjaeesti tekstides.[5]

Tendents jaatusega asümmeetrilise negatsiooni suunas ning varieerumise vähenemine eituse väljendamisel oli tingitud 1680-ndatel alanud eesti kirjakeele ajakohastamisest ja reformimisest, mis tipnes 1739. aasta täispiibli ilmumisega. Sellele osutavad tolle aja keelekäsitlustes väljendatud seisukohad. Hornung (1693: 74) tõi oma grammatikas välja, et eitussõnaga *ei* või *ep* lausetes kaob verbist viimane konsonant, mõeldes sellega pöördetunnust. Samal arvamusel olid verbivormi suhtes Helle jt (1732: 35). Ka ei märgitud kummaski teoses, et eitust saab edasi anda saksa keele eeskujul ainult partikliga *mitte* (vt nt Hornung 1693: 93; Helle 1732: 57). Helle jt 1732. aastal avaldatud teose keelelised seisukohad rakendusid 1739. aasta täispiiblis, mille trükki toimetamist Helle suunas (Ross 2006: C26). Ka Kilgi (2012: 130) uurimus kinnitab, et muutus rahvapärasemate eitussõnade ja asümmeetrilise negatsiooni suunas toimus 1680. aastate lõpul ehk siis, kui asuti teadlikumalt keele reformimisega tegelema.

Kuigi alguses uuendusmeelsete kirjameeste seisukohad valitsema ei pääsenud (vt nt Piiblikonverentsid 2003: 89–90, 93), leidsid need kindla koha 1715. aasta Uues Testamendis, mis ilmus Forseliuse-Hornungi kirjaviisis (Piiblikonverentsid 2003: 11), ning domineerisid täielikult 1739. aasta täispiiblis, mille keel peegeldab tolleks ajaks välja kujunenud keeleideaali (Ross 2006: C26).

4. Kokkuvõte

Artiklis vaadeldi negatsiooni väljendamise viise ning nende varieerumist XVII–XVIII sajandi põhjaeesti kirjakeele vaimulikes ning õpetlikes teostes, keskendudes lauseeitusele ning lähtudes põhilistest eitussõnadest ja -vormidest. Eesmärk oli välja selgitada, milliste partikliliste tarinditega väljendatakse negatsiooni ning kuidas eitusvormide kasutus kahe sajandi jooksul muutub. Samuti jälgiti tollase kirjakeele normi väljakujunemist eituse varieerumise põhjal ning autorite keelekasutuse eripära.

[5] Joonise 2 arvandmete hulka ei ole arvatud *polle*-vorme ega pöördetunnuseta vorme, nagu nt *da*-infinitiiv.

Uurimusest ilmnes, et eitust väljendati XVIII sajandil rahvapärasemalt, nt saksaeeskujulise sümmeetrilise negatsiooni asemel tarvitati sellel ajal ülekaalukalt jaatusega asümmeetrilist eitust. Samuti taandusid kasutusest mõned vormid (nt *mitte*-negatsioon) ja eituse edasiandmisel vähenes varieerumine üheksalt partikliliselt vormilt kuuele.

Nende põhjaeesti kirjakeeles toimunud muutuste põhjuseks oli 1680-ndatel alanud kirjakeele uuendamine ning uuenduslikkust taotlevate kirjameeste (nt Forseliuse, Hornungi) tegevus, millele viitavad ka erinevad selle aja keeleõpetuse seisukohad. Samas oli uuendusmeelsuse ilminguid näha juba XVII sajandi keskpaiga autoril Blumel, kes võttis esimesena põhjaeesti autoritest oma tekstides kasutusele eitussõnad *ei* ja *polle*.

Märgendatud 600 näitega valimi sobivust negatsiooninähtuste varieerumisest ülevaate saamiseks kinnitavad siinse käsitluse ja varasemate uurimuste (nt Kilgi 2012) samasuunalised tulemused. See osutab, et sarnastel põhimõtetel koostatud valim võiks sobida ka edasises uurimistöös muude morfosüntaktiliste nähtuste läbilõikeliseks käsitlemiseks.

Artiklis joonistus selgelt välja kirjakeele tollases kujunevas standardis toimunud eituse väljendamise muutus, mis avaldus suundumuses rahvapärasemate vormivalikute ja jaatusega asümmeetrilise negatsiooni poole (vt joonised 1 ja 2).

Siinsest artiklist jäid välja XVIII sajandi põhjaeesti ilu- ja tarbekirjanduse tekstid. Edasist uurimist vajaks, kuidas eituse vormistamine varieerub nendes teostes ning kas tulemused erinevad vaimulike tekstidega võrreldes. Samuti vajaks põhjaeesti vanemas kirjakeeles ulatuslikumat uurimist, missugused tegurid tingivad vormi *polle* esinemise. Selle vormi vaatlusse tuleks kaasata kõik VAKK-is leiduvad XVII–XIX sajandi põhjaeesti tekstid, et oleks selgemini näha võimalikud mitmesaja aasta jooksul toimunud muutused.

Artikli valmimist on toetanud projekt PUT475 „Kirjakeele morfosüntaksi varieerumise integreeritud mudel: pilootuuring eesti keele näitel".

Lühendid

Jh = Johannese evangeelium
2Jh [IV] 5 = Johannese kiri heebrealastele
Lk [XII] 7 = Luuka evangeelium
1Sm = 1. Saamueli raamat

Kirjandus

Barlow, Michael, Kemmer, Suzanne 2000. Usage Based Models of Language. Stanford: CSLI Publications.

Blume, Christoph 1666. Geistliche Wochen-Arbeit. Leipzig: S. Spörel. http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:284693 (30. IX 2017).

Bybee, Joan L. 2010. Language, Usage and Cognition. Cambridge: Cambridge University Press.

Bybee, Joan L., Beckner, Clay 2010. Usage-based theory. – The Oxford Handbook of Linguistic Analysis. Oxford: Oxford University Press, lk 827–856.
Coussé, Evie, Mengden, Ferdinand von 2014. Usage-Based Approaches to Language Change. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
Erelt, Mati 2017. Eitus. – Eesti keele süntaks. (Eesti keele varamu III.) Toim M. Erelt, Helle Metslang. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 181–195.
Göseken, Heinrich 1660. Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung Zur Öhstnischen Sprache. Reval: A. Simon. http://www2.kirmus.ee/grafo/index.php?ID=243 (25. IX 2017).
Habicht, Külli 2001. Eesti kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. (Dissertationes philologiae estonicae universitatis Tartuensis 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
Habicht, Külli, Penjam, Pille, Prillop, Külli 2015. Heinrich Stahli tekstide sõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
Helle, Anton Thor 1732. Kurtzgefaszte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Halle: Stephan Orban. http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:100071 (25. IX 2017).
Hennoste, Tiit 2009. *ei ole* ja *pole* kasutus suulises spontaanses eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 54 (2008). Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 72–93.
Hornung, Johann 1693. Grammatica Esthonica, brevi, Perspicua tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Riga. [Faksiimileväljaanne: Johann Hornung. Grammatica Esthonica, brevi, Perspicua tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Riga 1693. Eingeleitet und herausgeben von Harald Haarmann. Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1977.]
Kask, Arnold 1970. Eesti kirjakeele ajaloost I. Tartu.
Kilgi, Annika 2012. Eitusvormid 17.–18. sajandi eesti piibliversioonides. (Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 13.) Tallinn: Tallinna Ülikool, lk 106–137.
Kingisepp, Valve-Liivi, Prillop, Külli, Habicht, Külli 2004. Eesti vana kirjakeele korpus: mis tehtud, mis teoksil. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 272–280.
Laanekask, Heli 2004. Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. (Dissertationes philologiae estonicae universitatis Tartuensis 14.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
Lill, Anne 1988. Christoph Blume ja XVII sajandi eesti kirjakeel. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 7–17.
Metslang, Helle, Habicht, Külli, Pajusalu, Karl 2011. Developmental paths of interrogative particles: The case of Estonian. – Folia Linguistica Historica, kd 32, lk 149–187.
Miestamo, Matti 2005. Standard Negation: The Negation of Declarative Verbal Main Clauses in a Typological Perspective. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
Miestamo, Matti 2009. Negation. – Grammar, Meaning and Pragmatics. Toim Frank Brisard, Jan-Ola Östman, Jef Verschueren. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, lk 208–229.
Penjam, Pille 2010. Eituskategooria Heinrich Stahli eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55 (2009). Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 138–160.

Piiblikonverentsid 2003 = Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapublikatsioon. Koost Leino Pahtma, Kai Tafenau. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Prillop, Külli 2001. Georg Mülleri jutluste verbivormistik. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis.

Raag, Raimo 2008. Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: Atlex.

Reila, Heiki 2007. Müncheni käsikirjast ja selle seostest Johann Hornungi tõlkega: keelelisi tähelepanekuid. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Koost Kristiina Ross. Toim H. Reila, K. Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 556–563.

Reiman, Villem 1895. Bengt Gottfried Forselius. – Eesti Üliõpilaste Seltsi Album. Kolmas leht. Trükitud Eesti Üliõpilaste Seltsi kuluga, lk 7–52.

Ross, Kristiina 2006. „Lühike sissejuhatus" ja eesti piiblitõlge. – Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Saksa keelest tõlkinud ja järesõna kirjutanud Annika Kilgi ja K. Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, C26–C53.

Ross, Kristiina 2007. Rootsiaegsete põhjaeestikeelsete Uue Testamendi tõlkekäsikirjade osast eesti kirjakeele kujunemisloos. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Koost K. Ross. Toim Heiki Reila, K. Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 545–550.

Ross, Kristiina 2009. Eesti keel Henrikust Anton Thor Helleni. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 553–558.

Ross, Kristiina 2011. Missioon ja mäng eesti kirjakeele sünnis. – Vikerkaar, nr 1–2, lk 117–127.

Ross, Kristiina 2013. Vanad uuendused lõuna- ja põhjaeesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 58 (2012). Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 210–224.

Ziegelmann, Katja 2008. Eitusest eesti vanas kirjakeeles. – Koolitus ku keele ja kultuuri umamoodu hoitja. Haridus keele ja kultuuri omapära hoidjana. (Võro Instituudi toimõndusõq 22.) Toim Jüvä Sullõv. Võro: Võro Instituut, lk 84–96.

Ziegelmann, Katja 2011. Die Verneinung im Estnischen: Zum Abbau des finiten Verneinungsverbs im älteren Schriftestnischen. Dissertation. Göttingen. http://hdl.handle.net/11858/00-1735-0000-0006-AEDC-7 (1. X 2017).

Tafenau, Kai 2011. Et tõlkida piiblit eesti ja läti keelde… – Tuna, kd 14, nr 1, lk 41–59.

Allikad

VAKK = Vana kirjakeele korpus. http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/korpused.htm (15. X 2017):

Blume, Christoph 1662. Das Kleine Corpus Doctrinæ. Reval: A. Simon.

Blume, Christoph 1667. Geistliche Hohe Fäst-Tahgs Freude. Leipzig: S. Spörel.

Helle 1732 = Kurtzgefaszte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache, V. Colloquia Esthonica. Halle: Stephan Orban.

Müller, Georg 1600–1606. Jutluste käsikiri.

Piibel 1739 = Piibli Ramat, se on keik se Jummala Sanna, mis Pühhad Jummala Mehhed, kes pühha Waimo läbbi juhhatud, Wanna Seädusse Ramatusse Ebrea Kele ja Ue Seädusse Ramatusse Kreka Kele essite on ülleskirjotanud,

nüüd agga hopis, Jummala armo läbbi, meie Eesti- Ma Kele Essimest korda üllespandud, ja mitme sündsa salmiga ärraselletud. Tallinn: J. J. Köhler.
Stahl, Heinrich 1632–1638. Hand- vnd Haußbuch I–IV. Riga–Reval.
Stahl, Heinrich 1641, 1649. Leyen Spiegel I–II. Reval.
UT 1715 = Meie Issanda Jesusse Kristusse Uus Testament Ehk Jummala Ue Sädusse Sanna 1715. Tallinn: J. C. Brendeken.

Liina Pärismaa (snd 1988), MA, Tartu Ülikool, eesti ja soome-ugri keeleteaduse doktorant, liina.parismaa@ut.ee

The form choices of the expression of negation in the 17th- and 18th-century North Estonian texts

Keywords: old literary language, negation, variation, usage-based method

This article deals with the expression of clausal negation and its variation in the 17th- and 18th-century North Estonian ecclesiastical and didactical texts. The aim of this study is to find out which forms convey clausal negation, how their usage changes during the two centuries, and how large the extent of variation is in the scope of particle-like negation forms. The broader goal is to observe how the literary standard develops during that time.

This study is usage-based and explores 600 different negation clauses (300 tagged examples from either century). The negation forms were chosen randomly from the Corpus of Old Written Estonian.

It was found that during the 200 years the expression of negation changed more towards the vernacular language and the effect of German diminished. Symmetric negative constructions were replaced with asymmetric ones and the extent of variation decreased from nine different particle-like negation forms to six different forms.

Some negation forms disappeared by the beginning of the 18th century (e.g. *mitte*) and others appeared (e.g. *eks*). The usage of the native negation form *ei* increased considerably. The change towards vernacular use was apparent in lexical verb forms as well. During the 17th and 18th centuries the authors started to use more connegative verb forms instead of the inflected ones.

The tendency towards more native usage of negation and the diminishing of variation were caused by the literary language reform, which started at the end of the 17th century and ended in 1739, when the first North Estonian full Bible was published.

Liina Pärismaa (b. 1988), MA, University of Tartu, doctoral student of Estonian and Finno-Ugric Linguistics, liina.parismaa@ut.ee

SERAFIMA JA HARITON

Vahur Afanasjev. Serafima ja Bogdan. Tartu: Vemsa, 2017. 557 lk.

2015. aastal pälvis Vahur Afanasjevi luulekogu „Tünsamäe tigu" Eesti Kultuurkapitali luuleauhinna, 2017. aastal sai tema romaan „Serafima ja Bogdan" Eesti Kirjanike Liidu romaanivõistlusel esimese koha ning 2018. aastal kultuurkapitali proosaauhinna. Autor on ise nentinud luulekogu ja romaani ühist tekkelugu[1] ja ehkki erinevad nii žanrilt kui ka peamiselt käsitlusobjektilt, kujutavad mõlemad üht väga konkreetset kohta Eestis, seda mitmete kattuvate joontega. Näiteks varjamatut soojust leidub nii vägivaldses komöödias[2] kui ka tundlemisest hoiduda püüdvas meesluules[3].

„Tünsamäe tigu" on luulevormis sissevaade Tartumaa Peipsi serva eesti külamaastikku. Romaani tegevuskohaks on taas Peipsiveer, ent tegelasteks sealne teistsuguste kommetega venekeelne kogukond, XVII sajandil Vene ortodokssest kirikust eraldunud ning riigi äärealale põgenema sunnitud vanausulised. Seda elulaadi lõhuti nõukogude ajal niisama kavakindlalt kui muid (vrd „Tünsamäe teo" luuletusega „Konstantin Pätsi nimeline tamm"). Ilustamata jõhkrusega on vaatluse all pikad aastad Teisest maailmasõjast 1980. aastate lõpuni, täpsemalt: 1944. aasta detsembrist kuni „1987 ja hiljem". Nii kogukondliku kui ka isikliku elu purunemisest ajendatult, maailmalõpuga arvestava usu toel võrsub romaanis pikalt vinduv kättemaks. Raamatule pealkirja andnud Serafima ja Bogdan on õde ja vend, kogukonnavanema Arhipi noorimad piltilusad lapsed, kes suurest perest ainsana ellu jäävad. Serafima abiellub hävitustöö initsiaatori, eestlasest miilitsaga, kellest areneb romaani jooksul aina jõledam tegelaskuju. Kõigest ilmajäetud naine on mehele omamoodi võrdne partner: eesti kirjanduses kindlasti erandlikult ehe kättemaksujumalanna, inimene, kellelt on kõik võetud ja kes seetõttu pühendub hävitamisele või unistustele sellest. Bogdan, idamaa usundeid praktiseeriv luuletaja, kes varjab end Emajõe ääretus soos, läheb õe meeletute plaanidega kõhklemata kaasa. Tulemuseks on lahendus, kus suguvõsa kõik harud otsekui neetult oma otsa leiavad.

Romaani on rohkesti ja kohati ka õige kriitiliselt arvustatud, siin tahaksin välja tuua asjaolusid, mis teevad raamatust – mida saadab kajana luulekogu – minu meelest erilise kirjandussündmuse.

Külaringide hajumine

Kuskil XX sajandi lõpukümnendites paikneb mingi mäletamise veelahe. Ühele poole jäävad need, kes kas või järellainetusena tajuvad ise tuttavana romaanis kujutatud maailma, teisale need, kel pole paratamatult enam sellega seost. Määrav ei olegi aeg, pigem mingi ühise maailma kohta info han-

[1] P-R. Larm, Vastutus ja õigus. – Sirp 10. XI 2017.

[2] P-R. Larm, Vastutus ja õigus.

[3] A. Viisileht, Tünsamäe tigu kui aja mudel tõmbub keereldes endasse. – Universitas Tartuensis. Tartu ülikooli ajakiri 2015, nr 5. https://www.ajakiri.ut.ee/artikkel/1401 (21. VI 2018).

kimise viis, ühtmoodi lugemisvara,[4] võib-olla ka teistsugune laps-olemisekogemus – lugudega koos kasvamine, hiirvaikselt vanaema kõrval pika köögilaua taga istumine, kui täiskasvanud maailma asju arutasid. Afanasjev on öelnud: „Maal tehti töid või puhastati, soolati ja suitsutati kala ikka terve kambaga, mitu majapidamist korraga ning samal ajal rääkisid inimesed oma asju. Mina oma lapsepõlve suved elasingi seal Kostina-Kirepi-Metsakivi külas ja kuulasin nende lugusid."[5] Etnograafilise romaani tagapõhi on niisiis lapsena kuuldud ja nüüd juba ivake muinasjutulised lood. Siis kunagi lagunes lugudemaailm ära, ei olnud enam rääkijaid, võib-olla õuesidki. Ehk just seesama maailmatajumise lünklikkuse aimamine on pannud autori romaanis rohkesti selgitama ja kommenteerima, mitmesuguseid taustsüsteeme looma ning neid omavahel vastavusse viima, ehitades ühtlasi silda tänapäeva. Allmärkuste ja peatükkide sissejuhatuste kaudu paigutub kättemaksulugu ka maailmasündmuste ajateljele. 1967 – The Doors avaldab esimese albumi, biitlid juba kaheksanda, aga Ljudka Oreškinal varastatakse lehm ja miilits Raimond mõistab, et tema ongi Peipsiveere jumal. 1979 – miilitsast näärivana naudib jõuluõhtul pereliikmete mõnitamist, aga Nõukogude sõjamasinad käivitavad mootoreid, et järgmisel päeval üle Amudarja Afganistani sõita.

„Tünsamäe teos" on palju hajuva maailma märke. „Põllul punase tellise tükke. / Talukohal kasvavad kaks vana tamme. / Kohati hästi säilinud kiviaed."[6] Selline mulje on veelahkme-eelsel põlvkonnal ümbruse kogemisest ja muutumisest paratamatult. Suvitajana kevadel maale minnes oli küla mõne suitsu võrra vähemaks jäänud, nõgesed tühjaks jäänud talukohtades kasvasid aina kõrgemaks, siis kukkus katus sisse. Minu lapsepõlve metsatalu tädi Roosist, kes kesktalvel rongile vastu tulles kuljustega saanisõitu tegi, jäid reaalsesse ruumi üsna lühikese ajaga alles metsistunud sirelid ning päid kummardavad talijorjenid. Aga leidus ka sootuks vanemaid taluhaudu, „millest said kivid, / mille vahel kasvasid vaarikad".[7] „Serafimas ja Bogdanis" on juttu 1950. aastate äkilisest tühjusest: „Veel kaua meenutavad Voronja mehed tühjaks küüditatud küla Läti piiri ääres, kus nad olid kolm nädalat peavarju leidnud. Elaniketa majad, millelt viidud aknaklaasid, toidunõud ja parem mööbel – tõesõna, nagu koolnute maa." (lk 176)

Afanasjev mängib seejuures huvitavalt mitmekihilisel võõra ja kohaliku piiril. Evelyn Fridolin on „Tünsamäe teos" edasi antud ruumikogemise tunnet nimetanud geokriitiku Bertrand Westphali järgi eksogeenseks – kui nõiduslikult kujutatud esmamuljet, mis suvitajad igapäevareaalsusest nihestab.[8] Nõiduslikkust jagub romaanis pihuga, sukeldudes salapärasesse maailma, mis on enamikule eestlastest võõras. Samas laotub sellele maailmale kiht, mida võib veel mäletada: 1980. aastate kolhoosielu laostumine, kroonu-köis-las-lohiseb, vindised traktoristid. See kiht tuleb üles tõsta nagu sarafanisaba.

On mõned kohaeripärad, millele ei tahakski anda mingit ratsionaalset seletust, aga mis Emajõe alamjooksu maastikul mõjuvad üsna loomulikena; autor „võinuks ehk maagilise realismi pedaali

[4] Afanasjevi romaani puhul ei saa kuidagi mainimata jätta Peeter Alliku illustratsioone. Kulka auhindade nominentide vestlusringis 7. märtsil 2018 Kirjanike Liidu musta laega saalis nimetati ühe illustratsiooniigatsuse eeskujuna sarja „Seiklusjutte maalt ja merelt" .

[5] Kirjanduspreemia laureaat Vahur Afanasjev: aeg-ajalt ei usu ise ka, et inimesed mu raamatut lugeda jaksavad. – https://kulka.ee/uudised/kirjanduspreemia-laureaat-vahur-afanasjev-aeg-ajalt-ei-usu-iseka-et-inimesed-mu-raamatut-lugeda-jaksavad (21. VI 2018).

[6] V. Afanasjev, Tünsamäe tigu. Tartu: Tartu NAK, 2015, lk 33.

[7] V. Afanasjev, Tünsamäe tigu, lk 30.

[8] E. Fridolin, Geokriitikast Peipsi järve näitel. – Keel ja Kirjandus 2017, nr 5, lk 361.

julgemaltki vajutada".[9] Märt Väljataga pakub, et romaanis soodes luurav kummitustank on filmilik; ei pruugi. Kes on Võrumaal pärimust kogunud, teab, et sügavamates järvedes on ikka mõni tank põhjas; iseasi, kas selle toru peal saab püsti seista.[10] „Tünsamäe tigu" kordab tanki- ja metsavennalugusid mitmes kohas. Ja see, mis on ootuspärane näiteks Krivasoos, on seda üsna tõenäoliselt ka Emajõe soodes.

Ökoromaan

Romaani üks tegelane on kahtlemata Peipsiveere loodus. Cornelius Hasselblatt on nimetanud Andrus Kivirähki romaani „Mees, kes teadis ussisõnu" eesti esimeseks ökoromaaniks ja lõpetanud oma arvustuse selle kohta sõnadega: „On keskkond meie ümber ja on asju, millega tuleb hoolikalt ümber käia. Õppigem ussisõnu, et Kivirähki Leemet ei jääks siiski nende viimaseks oskajaks!"[11] Ei olegi jäänud, võib siinkohal vastata; on teisigi ökokirjanduse näiteid, kas või Armin Kõomäe „Lui Vutoon" (2015), ent „Tünsamäe tigu" ning „Serafima ja Bogdan" sobiksid mõlemad žanrisse autoripositsiooni poolest. Niikuinii tekib kiusatus võrrelda rabas pesitsevat Bogdani mõne Kivirähki tegelasega, Meeme või Pirre või Rääguga, kõik on ka ühtviisi ääretult säästliku eluviisiga. Ent Afanasjevi romaanis kujutatud kunagised põgenikud olid kohanenud oma järveäärsel maaserval paremini kui keegi teine ja oskasid hiidjärve salalikke laineid trotsida nii, et kalasaaki jagus nii sel kui ka järgnevatel aastatel. Seegi on ökosüsteem, mille uus kord segi paiskab; looduse armuande siin juba ootama ei hakata. „Vostbaltrõbvod 1964" on peatükk, mis algatuseks annab ülevaate Peipsi elustikust ja siis sukeldub Nõukogude plaanimajandusse. Tulemus? „Võibolla pole päris juhuslik, et impeerium, mis on maad ja vett orjana kasutanud, variseb kokku samal ajal, kui solvub loodus" (lk 497). Impeeriumi taha ei olegi siin poetud, üsna selgelt joonistub välja ahnuse motiiv üleüldse, kommunistlikku ideoloogiat ja tarbimisühiskonna mentaliteeti ühendades, nagu on osutanud Veiko Märka.[12] Rääbised jäävad vanavanemate lugulauluks (lk 549) – hoiatus selle eest, mis järgmisena lugulauluks võib saada, peaks praegu vägagi kõnetama.

Maailm on Afanasjevil niisiis tervik. Eraldi hoidliku kihi moodustavad romaanis kirjeldused, teadmised või õieti terve tunnetusväli, mida ei saagi kelleltki õppida või laenata ja mis võib tuleneda vaid autori enda sügavalt suhestuvast kohakogemusest – siinkohal on küll romaaniparadigmasse minnes kiusatus kirjutada südameverest.

„Õhtul on järve ääres kuulda kudevate latikate lobistamist. Teadjamad inimesed noogutavad selle peale pead ja vaatavad üle, et aknad ei jääks ööseks praokile ega lina õue kuivama. Hommikuks ongi torm kohal – jõuline kevadraju, mis rahuneb päeva või paariga ega too halba ilma, vaid veelgi kauneimaid päevi." (lk 43)[13]

Muidugi, siinses maailmatajus on kuldse lapsepõlvesuve tunnet (kuidas ka tahaks, ei tule selliseid vist enam kunagi), ja romaan on tervikuna pisut suveusku, nagu ka „Tünsamäe tigu" on tuntavalt suvelugu. Hirmsad sündmused toimuvad romaanis pigem sügisel, talvel või varakevadel. Suviti võib maailmas olla lootust, see on ehk Põhjamaade kirjandusele iseloomulik asjaolu. Suvel mõjub sündmuste traagika seda rabavamalt; eks tajume eriti hirmsana Suvesõda või haarangut rukkipõllul,

[9] M. Väljataga, Pikk jutt, ... – Looming 2018, nr 2, lk 270.

[10] V. Afanasjev, Tünsamäe tigu, lk 81.

[11] C. Hasselblatt, Eesti esimene *ökoromaan*. – Looming 2007, nr 8, lk 1267.

[12] V. Märka, Õnnistatud ja neetud Peipsiveer. – Sirp 12. I 2018.

[13] Kui tahta liigikirjelduste kohalt tähte närida: kindlasti võib pasknäär mingil tingimusel marjavõrku kinni jääda (lk 544). Ent see lind, keda Eesti aiaomanikud vihkavad, on tavaliselt hallrästas.

mida tahetakse süüdata.[14] „Serafimas ja Bogdanis" toimib kontrastina ka suvejärgne pingetõus. Suvi saab otsa ja Serafima läheb mehele. Suvi lõpeb ja Serafima pojad surevad salapäraselt: üks upub varasügisel Lahepera järve, teine hukkub viimasel augustipäeval.

Põhjamaa saaga

Romaani ülesehituse oluliseks teguriks on saagalik aluspõhi ehk seletus, miks asjad üleüldse nii juhtuma peavad. Autor on osutanud, et romaani skeem oli inspireeritud Põhjala saagast.[15] „Völsungite saaga"[16] on tõepoolest üsna otse eeskujuks, mis paneb tegelased oma valikuid langetama. Islandi XIII sajandi kangelasloo ja Peipsiveere *starover*'ide Teise maailmasõja järgse tragöödia sulandumine, viis, kuidas ühe loo tegelased tõmbavad hoopis teise ajastu kostüümid selga ega mõju põrmugi loomuvastaselt, on seejuures absoluutselt võluv. Uskusin näiteks, et lugu Serafima vanaisa tares kasvanud tammepuust on pärit mõnest vanavene muinasjutust või näiteks Ivan Bunini kujutatud vene külast – aga sellegi juured on hoopis „Völsungite saagas". Kuningas Völsungr lasknud ehitada hiilgava saali, mille keskel kasvanud suur puu, ilusate õitega oksad katusest väljas. „Aga puu tüvi oli all saalis ja seda kutsuti Barnstokkiks."[17] Tõlkija Mart Kuldkepp on kommentaariks lisanud, et see tähendab otsetõlkes „lapsetüve", ja viitab ehk õunapuule, mis oli Völsungite viljakuse allikaks.[18] Afanasjevi romaani Arhipil ongi viis poega ja imekaunis tütar (küll poole vähem kui kuningal, aga ikkagi). Saagas on kuningal tütar Signý, kelle mehelepanekust saavad alguse verised teod. Nii ei olegi justkui vahet, kas Serafima abiellub seepärast, et „kuningale tundus vajalikuna teda mehele panna",[19] või hoopis, et miilitsale ei saaks külavanem Arhip niikuinii ära öelda. Või oleks miilitsast väimehega lootust, et saab veelgi edasi elada maailmas, kus kesk kodumaja kasvab tamm? Või tundub sellises maailmalõpuga ilmas erinevalt saagast mõnel otsusel olevat hoopis väiksem kaal, kui esialgu arvata oskaks. Nii see paraku ei ole.

Ent saagast pärit „skelett, kus pole mingit psühholoogilist põhjendust, miks need inimesed niimoodi käitusid",[20] saab väljaspool oma maailma ja koos põhjendustega hoopis tröödstituma väljundi. Kas või lapsetapp, mis „Völsungite saagas" on igasuguse tunderaasuta otsustavalt praktiline, muudab Peipsiveere lapsemõrtsuka teod õõvastavaks, vaatamata sellele, et lugeja talle ilmselt muidu läbivalt ja sügavalt kaasa tunneb, olgu ta siis lõpuks selline inimvare, nagu ta on.

Saagaskeemi ei osanud ma esialgu paigutada tegelast Haritoni, kes jääb puutumata vereneedusest, ent hukkub reetmise läbi. Märt Väljataga on Ene Mihkelsoni romaanidele „Ahasveeruse uni" ja „Katkuhaud" pakkunud motoks laulusalmi George Orwelli „1984" lõpust: „All kähara kastanipuu / ma müüsin su, sa müüsid mu".[21] Ka siin sobiks see mitme peatüki juhtlauseks. Haritoni reetja teeb oma teo ühtpidi ootamatult, teisalt täiesti ootuspäraselt, ikka armastusest. Völsungite kuningalapsed olid kaksikud, sedasama on Afanasjevi peategelased. Ja vähemalt ilukirjanduses on kaksikud natuke müstilised, pigem ühe inimese kaks poolt kui omaette tervikud, isikud, keda ei tohi kunagi lahu-

[14] E. Mihkelson, Katkuhaud. Tallinn: Varrak, 2007, lk 237.

[15] P-R. Larm, Vastutus ja õigus.

[16] Vt ka https://sehkendaja.wordpress.com/2018/03/17/23-vahur-afanasjev-serafima-ja-bogdan/ (21. VI 2018).

[17] Völsungite saaga. Tartu: Ilmamaa, 2009, lk 23.

[18] M. Kuldkepp, Märkused. – Völsungite saaga. Tartu: Ilmamaa, 2009, lk 140.

[19] Völsungite saaga, lk 24.

[20] https://kulka.ee/uudised/kirjanduspreemia-laureaat-vahur-afanasjev-aeg-ajalt-ei-usu-ise-ka-et-inimesed-mu-raamatut-lugeda-jaksavad (21. VI 2018).

[21] M. Väljataga, Ma *müüsin su*, *sa müüsid mu*. – Sirp 25. V 2007.

tada, vastasel juhul on tulemus katastroofiline (võtame näiteks kas või Arundhati Roy „Väikeste Asjade Jumala").

Ent reetmise kaudu leidsin ka Haritonile lõpuks koha. Tema saatuse õnnetu pöördumise alguses on magusa ja imelise armastuse võlu, mis võinuks saata teda imekauni Serafimaga siis, kui Arhip oleks jätnud tütre miilitsale andmata. Hariton ja Serafima anduvad teineteisele suurel kivil hallis kõrkjastikus, kust noormees näeb „kaarjat silmapiiri, maapinda otsekui tohutu paja põhja, mille peal on nemad Serafimaga, kivi, küla, paadid, järv ja maa, veri ja muld, lootus ja lootusetus" (lk 74). Kui „Völsungite saagas" mõni põlv edasi oleksid teineteise omaks saanud tuleleekide keskel maganud Brynhildr ja lohetapja Sigurðr ning Sigurðr poleks langenud esiteks nõiduse ja seejärel reetmise ohvriks, võib-olla oleks siis valatud vähem verd.

Reetmist, vägivalda ja inimese sandistamist on romaanis avatud veenva põhjalikkusega läbi ohvripsühholoogia. Veiko Märka on nimetanud romaani eduka ellujäämisstrateegia õppetunniks;[22] kibedusega võib väita, et Serafima on vastava metoodika sajaprotsendilise täpsusega välja arvutanud, elus olla on tal vaja aga valedel põhjustel. Saagalik au ja väärikuse taastamise veritasu moondub tema käsitluses ja vahendite valikus, kättemaks aina lahjeneb. Seda ei hoia ülal Völsungite leppimatu eetika, vaid rahustite ja eetri kokteil; eks inimtunne olegi vastupidiselt kangelassaagale lahjenev ja vinduv, kuni lõpuks muutunud ajas jääb järele mõrumürgine virre. Nõnda astub kuningatütar Signý sirge seljaga tulle, Serafima jookseb sinna aga nuttes ja kõõksudes. Ei olnud ka kuningalaste järeltulija tee nii lootusetu või mõttetu, kui seda on Bogdani ja Serafima lunastajaks kasvatatud poja saatus. Ühtlasi jääb puudu üldinimlik mõõde, mida „Völsungite saaga" eessõnas on pisut nukralt nimetatud „igihaljaks motiiviks inimese asjatust võitlusest saatusega, et sellele lõpuks siiski alistuda".[23]

Märka on Afanasjevi romaani epiloogi juba tsiteerinud, aga selleta ei tahaks siingi lõpetada: „[---] vihkamine ja armastuski on ainult kujutelmad, mis hajuvad olematusse koos nendega, kes neid on südames kandnud" (lk 557). Hajuvad Peipsi suvisesse tuulde madalate teravate lainete kohal; ei saa ka Peipsiveerel kokku Brynhildr ja Sigurðr ega ole olemas romaani nimega „Serafima ja Hariton".

ELLE-MARI TALIVEE

[22] V. Märka, Õnnistatud ja neetud Peipsiveer.

[23] M. Kuldkepp, Sissejuhatus. – Völsungite saaga. Tartu: Ilmamaa, 2009, lk 7.

LUGEJA TEEKOND JA KRIITIKU TÖÖ

Mudlum. Ümberjutustaja. Tartu: Elusamus, 2017. 302 lk.

Mudlumi „Ümberjutustaja", kogumik, mis pakub valikut tema nii ZA/UM-i veebilehel ja ERR-i kultuuriportaalis kui ka trükiajakirjanduses ilmunud arvustustest ja esseedest, on üldiselt sümpaatne raamat. Kogumikku koondatud tekstid on meeldivalt ladusad ja haaravad ning raamat ise on, kas siis tahtmatult või tahtlikult, pandud kokku osavusega, mida võib samuti sümpaatseks pidada: justkui vabandavalt, ent siiski kindlameelselt teeb Mudlum nii eessõna kui ka mitmes tekstis leiduvate ääremärkuste kaudu lugeja n-ö relvituks, välistab pretensioonid, rõhutades

oma asjaarmastaja positsiooni ning eitades ka igasuguseid struktuurilisi püüdlusi koostamisel.

Siin peitub aga kogumiku üks paradokse: ainese poolest on tegu tõesti eklektilise raamatuga, kus leidub nii vanade Loomingu Raamatukogu numbrite lugemismuljeid kui ka uudiskirjanduse käsitlusi, struktuurilt kipub see siiski tervikut moodustama. Ehkki tekstid pole autori sõnul järjestatud mingisugusele kontseptsioonile toetudes, saab „Ümberjutustajas" jälgida üsna kronoloogiliselt nii kirjutaja kriitikuteed (sest valdavalt on eespool varasemad, peamiselt ZA/UM-is avaldatud tekstid ning raamatu teises pooles hiljem trükiajakirjanduses ilmunu) kui ka liikumist juhuslike lugemismuljete juurest suuremate üldistuste poole. Kirjandusarvustuste kõrval kogumikku hõlmatud üldisemad esseistlikud kirjatööd ning paar teatri- ja filmimõtisklust on samuti järjest sattunud. Eessõnas ning mujalgi rõhutatud pretensioonitusele räägivad kogumiku viimased tekstid sisuliseltki vastu: lõpust leiame peamiselt metakriitilisi mõtisklusi, milles on üksjagu kontseptuaalsust, isegi programmilisust, muuhulgas kultuuripoliitilisi arutlusi. Vaatamata sellele, et nii mõneski tekstis näitab kirjutaja oma positsiooni üldisest kriitikapildist või n-ö päriskriitikast (viimast küll selgelt määratlemata) väljaspool olevana, pühendab ta rohkelt tähelepanu just kriitika ja kriitiku rollile.

Niisiis ei saa selle kogumiku puhul rääkida üksnes mugavusest, mida pakub lugejale ühe arvustaja tekstide koondamine raamatukaante vahele. Siin on olemas üldistuspotentsiaal, võimalus jälgida nii kirjanduskriitiku kujunemislugu kui ka tema kirjandus- ja kriitikakäsitust. Kui vaadata raamatu enamvähem kronoloogilist kulgu, on ühtlasi näha, kuidas kompositsioon hilisemates tekstides esimestega võrreldes tiheneb ja stiil muutub lihvitumaks. Olgugi et autor ise seda muutumist täheldades tõdeb mõningase kahjutundega ka värskuse kadumist ja konformismi kaldumist (lk 6–7), kõnetavad esimesed, pisut lõdvalt komponeeritud ja kõikuva stiiliga muljejagamised just tänu koondpildile märksa paremini, kui nad seda üksikuna suudaks, ning „Ümberjutustajat" võib kirjeldada oksüümoroniga ebaühtlane tervik.

Mudlumi lähenemine teostele on enamasti rõhutatult isiklik, sageli põimitakse sisse olmedetaile, taustu, olukordi, meeleolusid, milles üht või teist raamatut loetakse. Sealjuures on tema ampluaa lai, paistab, et sihilikult – ta loeb arvustajapilguga juba mainitud Loomingu Raamatukogu vanu numbreid, aga ka näiteks Mart Kadastiku, Mari Vallisoo, Peeter Sauteri ja Rutt Hinrikuse raamatuid. Proosateoste puhul saab lugeja aimu nii süžeest kui ka tegelastest ning mitmesugustest detailidest, olgu nendeks motiivid, üksikud sündmused või lõigud, mis on kirjutaja tähelepanu pälvinud. Hilisematesse tekstidesse on rohkem põimitud ka märkusi teose stiili kohta. Kirjeldusi saadavad tihti mitmesugused arvustatavate teoste pinnalt tekkivad isiklikud seosed ja mõttekäigud, mis on eriti mitteilukirjanduslike teoste käsitluste lähtepunktiks. Enamasti kujuneb lugejal üsna selge arusaam nii arvustatava teose laadist ja sisust kui ka kirjutaja hoiakust selle suhtes.

Üks kirjanduskriitikas sageli harrastatav lähenemisviis, mida Mudlum üldjuhul ei kasuta, on arvustatava teksti vaatlemine üldisemate kirjandusprotsesside, autori ülejäänud loomingu või kirjandusloo kontekstis. Taustateadmiste fragmentaarsus ning teatud institutsionaalse staatuse puudumine, samas võimendatud kujutlus „teaduslikust" või „professionaalsest" lähenemisest paistab muuseas Mudlumit aeg-ajalt painavat, nagu lasevad aimata tekstikohad „osad lood on natuke poolpidused, teised jälle paksult viidetega varustatud nagu mingid teadustekstid" (lk 5) ja „mida saan mina öelda Pessoa kohta, Portugali kohta, luule kohta, ei mingeid teadmisi,

järeldusi, võrdlusi. Ainult läbitunnetamata mulje." (lk 37)

„Ümberjutustaja" kohta on juba nenditud,[1] et selles ignoreeritakse nii mõndagi nendest soovitustest, mida jagab kriitikaaruteludes peaaegu kultustekstiks kujunenud Märt Väljataga „Paar palvet retsensendile".[2] Nende nõuannete seas on aga toonitatud vajadust olla hinnanguline, mida Väljataga sõnul kipuvad sageli vältima akadeemilise taustaga kriitikud. Hinnangut ennast ei pruugigi olla keeruline anda, küll aga on sageli probleemiks selle vormistamine, ent siin on Mudlumil käes vähemalt üks võimalik viis – seesama ümberjutustamine. Elades sisse sellesse akadeemilisse maailma, mille suhtes Mudlum paistab teravat distantsi tunnetavat, kulub noortel humanitaaridel sageli aastaid, et lisaks teadmistele omandada teaduslikku uurimusse sobiv väljendusviis ehk nn akadeemilise kirjutamise oskus, „teaduslik keel". Kui aga mõni neist oma akadeemilisel teekonnal satub proovima kätt milleski muus, näiteks arvustamises, võib teda ootamatult tabada valus tõdemus, et vähemalt sama palju aega ja vaimujõudu kulub sellest keelest vabanemiseks. Akadeemilisest kirjanduslikust taustast, aga ka näiteks nn kirjanikukriitikale sageli omasest pieteeditundest kammitsemata kirjutajana ning ümberjutustamise kunsti üha arendades on Mudlum kujundanud oma hinnangute vormistamiseks meetodi, mis eriti haaravalt ja vaimukalt ilmneb kirjutistes just neist raamatutest, mis talle pigem ei meeldi, näiteks Mart Kadastiku „Suvi sulab talvel" või Reelika Lootuse „Jälitatav".

Irooniaga vürtsitatud ümberjutustusel, mis teravalt osutab lõdvalt seotud või meelelahutuslikule süžeele, on muidugi oht kalduda epateerimisse, muutuda pigem ilukirjanduslikuks žanriks või eesmärgiks iseeneses. Ühe lugemismuljete kokkuvõtte avab Mudlum, tunnistades oma sümpaatiat negatiivse hinnangulisuse vastu: „[---] sellisest hirmus halvast raamatust saaks ju eeskujuliku raamatututvustuse just sellises lahmivas, mahategevas stiilis, nagu mulle meeldib" (lk 16). Ometi on enamasti tema arvustustes kui mitte kõige kirjapandu valimatut imetlust, siis vähemalt kaalutletud austust ka esmapilgul mõistmatu või kummalise vastu. Tihti otsib Mudlum teosest ka mingit „kiiksu" – midagi, mis esmapilgul veidrana tunduva või mitte eriti paeluva raamatu huviväärseks teeks – või seab kahtluse alla mitte kuigi mõjusa esmamulje, püüdes lugedes leida seda, mis kõnetaks, avaks teose uue nurga alt. Olles küll teadlikult subjektiivne arvustaja, tegeleb ta samal ajal ka oma isikliku lugemiskogemuse üsna ausa peegeldamisega.

Eeskätt ongi Mudlum arvustajana selgelt lugejakeskne, sõnastades ühes oma kriitikamõlgutuses selle, mida võiks pidada tema enda kriitikuhoiaku tuumaks: „Hea arvustuse harva täidetud kriteerium on käsitletava kirjatöö vastu huvi äratamine. Seda võib vabalt teha ka säravalt hukkamõistev lahmimine." (lk 211) Lugejaks on muidugi esmajoones arvustaja ise, edasi aga juba tema vahendustekstide lugejad. Tõsi, kohati võib lugejale suunatus päädida pisut veidrana mõjuvate loosungite ja paatosega, nagu „Ärgake, te tuimad inimeseloomad! Ostke raamat!" (lk 146) muidu tekstikeskses Vallisoo-arvustuses, mis küll otseselt pole vastuolus Mudlumi üldise stiiliga, ent pisut tasakaalukamas sõnastuses äärataks ehk rohkemgi huvi.

Olgugi et Mudlumi kirjanduskäsitus näib raamatu- ja lugemisarmastuses hierarhiaid vältiv, ehkki sealjuures mitte nivelleeriv, kätkeb „Ümberjutustaja" selleski vallas väikest paradoksi: oma metakriitilistes arutlustes igatseb Mudlum just ühtsemat kultuuriruumi (lk 259). Ehkki ühtsus ei pruugi tähendada liigitamist või kirjanduspildi jõulist struktureerimist, jõuab ta kogumiku

[1] J. Ross, Kriitika kui kodanikualgatus. – Sirp 13. IV 2018.

[2] M. Väljataga, Paar palvet retsensendile. – Sirp 28. X 2005.

viimases tekstis „Õunalõhn ja lumi katustel" kirjutamiskriisist ja arvustuste lugemisest kõnelemise kaudu siiski kaardistuse kujundini, poetiseerides orienteerumist kirjandusmaastikul – ühtlasi mainides „tõeliselt suuri kalu", kes justkui tähistaksid uurijatüüpi kriitikuid, seega ehk pisukese irooniagagi? – võrdlusena omaaegse „15 numbri mänguga" (neil, kellele mäng tuttav pole, tasuks vaadata lk 287–288), kus numbreid asendaksid kirjanike nimed. Pealtnäha paradoksi aitab ehk selgitada asjaolu, et kirjutades-arvustades on Mudlum tegelnud üha rohkem just kriitikutöö mõtestamisega: lugejana sageli n-ö puhtalt lehelt lähenedes muutub kriitikuankeet järjest struktureeritumaks.

Võimalik, et „Ümberjutustaja" oma pretensioonitus programmilisuses aitab muu hulgas sammukese Mudlumi igatsetud ühtsusele lähemale, annab oma täitepanuse tühikusse, mis haigutab keset meie kirjandusarutelusid ja kasvab koos üha mitmekesisemaks ja killustunumaks muutuva raamatumaailmaga. Inimeste lugemus on üha erinevam, kokkupuutekohti on vähem ning koos sellega kahanevad võimalused raamatutest ja lugemismuljetest lihtsalt, väljaspool akadeemilist situatsiooni rääkimiseks, samuti oskus seda teha. Niisugused lugejale suunatud, kuid reklaamifunktsioonist vabad ümberjutustamised, olgu need kirja pandud kiindumuse, kerge muige või lausa nõutusetundega, rohkema või vähema analüüsi saatel, aitavad seda oskust meelde tuletada. Seega tasuks ümberjutustamisoskust igal juhul arendada. Heas usus, et vahetut muljet ja väljenduslikku lihvitust on siiski võimalik kombineerida.

MARJA UNT

LJUBOV KISSELJOVA *MAGNUM OPUS*

Ljubov Kisseljova. Eesti-vene kultuuriruum. Vene keelest tõlkinud Malle Salupere, Mall Jõgi, Silvi Salupere. Tõlke redigeerija Silvi Salupere. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017. 376 lk.

Tartu Ülikooli slaavi filoloogia osakonna ja vene kirjanduse õppetooli juhataja professor Ljubov Kisseljova (snd 1950) monograafiat andis oodata. Seda suurem on rahuldus, et see on nüüd olemas. Eesti (kirjandus)kultuuri ajaloo „loodimisel" venepoolsete kontaktide ning mõjutuste jälgimise pinnalt saab nüüd võtta Sergei Issakovi (1931–2013) asjaomaste uurimuste[1] ning sellegi raamatu põhilise tõlkija, kultuuriloolase Malle Salupere (snd 1931) mitmete käsitluste[2] kõrvale ka Kisseljova teose.

Tegemist on Kisseljova esimese teadusraamatuga eesti keeles. Aga 2014. aastani ulatuv 213 bibliograafilist kirjet hõlmav artiklite nimekiri õppetooli koduleheküljel osutab, et vene keeleski pole tal seni raamatut ilmunud. Kuna tegemist on algupäraselt venekeelse käsikirja „Эстонско-русское культурное пространство" tõlkega, siis võib eeldada ja loota sellegi peatset raamatuna ilmumist. Siiski, eesti keele valik raamatu esmailmumiseks on käsitatav žestina: teadus (eesti) kultuuri osisena saab rikastavalt toimida üksnes kultuuri-

[1] „Русские в Эстонии 1920–1930-х гг. и их дальнейшая судьба" (2004), „Очерки истории русской культуры в Эстонии" (2005), „Путь длиною в тысячу лет. Русские в Эстонии" (2008), „Культура русской эмиграции в Эстонии 1918–1940" (2011).

[2] „Tõed ja tõdemused" (1998), „Kultuuriloolisi vaatlusi Tartu teljel" (2012).

kandjate endi keeles. Žest ilmneb aga ka raamatu tagakaane lauses: „Raamatu ilmumisega tähistab autor Eesti Vabariigi 100. sünnipäeva."

Kultuuriruumi kirjelduse suund on mõistetavatel põhjustel vene poolelt eesti poolele. Eestimaa ja Liivimaa kubermangud kuulusid Põhjasõja järel (Uusikaupunki rahulepingu alusel 1721) ligi kaks sajandit Vene impeeriumi, aastatel 1940–1991 oli Eesti NSV Liidu koosseisu annekteeritud. Näeme seda juba alapealkirjadeski: „Vene ajalugu ja kultuur Jaan Krossi romaanis „Keisri hull"", „Vene impeerium ja eesti rahvusliikumine", „Liivimaa eripära vene pilgu läbi". Sissejuhatuseski meenutab Kisseljova, kuidas toonase Tartu Riikliku Ülikooli vene kirjanduse kateeder, mis tänu Juri Lotmanile (1922–1993) – kelle mantlipärijaks Tartu geeniuse valikul ja heakskiidul (lk 286) sai Ljubov Kisseljova juba 1992. aastal[3] – kujutas endast kohalikku „Platoni akadeemiat" ja kuidas selles *kateedris* (Juri Lotmani süsteemis kõige olulisem mõiste!) (lk 287–288) vene kirjanduse ja kultuuri uurimise kõrval „osutati suurt tähelepanu ka eesti kultuurile ja v e n e - e e s t i [minu sõrendus – *R. V.*] kultuurikontaktidele" (lk 9). Kisseljovat ennast tõukas vene-eesti teema poole Jaan Krossi (1920–2007) loomingu uurimine, mille jäljeks monograafias on terve esimene peatükk.

Eks suuna võib ju võtta ka teistpidi, eesti poole pealt vene poolele. Sellega seoses on nimetada luuletaja ning kirjandusteadlase, vene kirjanduse kateedriski 1970. aastate algul Ljubov Kisseljova kolleegiks olnud dotsent Valmar Adamsi (1899–1993) mitmeid käsitlusi (vt „Vene kirjandus, mu arm", 1977, „Õhtune valgus", 1982). Varalahkunud kirjandusteadlane ja toimetaja Rein Kruus (1957–1992) jõudis oma käsitlustega Igor Severjaninist jmt tõusta XX sajandi alguse eesti-vene kirjandussuhete silmapaistvaks asjatundjaks. Viimati on vene kirjandusliku avangardismi ülekandeid eesti luules jälginud keele- ja kirjandusteadlane Tiit Hennoste (snd 1953) oma teoses „Eesti kirjanduslik avangard 20. sajandi algul. Hüpped modernismi poole I" (2016).

Kisseljova peab ise oma raamatut „isikliku ja teadusliku kogemuse lõikumise resultaadiks" (lk 7). Uuritava objektiga seotuse avalikustamise eesmärgil meenutab Kisseljova, kuidas ta juba kolmeaastaselt teadis kindlalt, et tal tuleb eesti keelt osata, mis oli olnud tema perekonna „vankumatu reegel". Samal ajal kujunes ka arusaam keelelis-kultuuriliste erisuste varjatud konfliktsusest, mis viis laste kokkupõrgeteni rahvuslikul pinnal. Kisseljova sai aga juba kodunt kaasa selgituse taoliste konfliktide traagilisest alusest. Nõukogude režiimi repressioonid tabasid Kisseljova lähedasigi. Tähelepanuväärne on tõdemus, et „koolis faktiliselt ei käsitletud Eesti nõukogude perioodi ajalugu" (lk 9), mis tähendas seda, et mitmele põlvkonnale pärast sõda erinevatel motiividel Eestisse jõudnud või siia tööle ja elama suunatud venelastele kujutas Eesti endast sedasama „impeeriumi läänt", millele Kisseljova pühendab 3. peatüki „Liivimaa eripära vene pilgu läbi", ainult et nüüd oli selleks „nõukogude lääs". Olen pidanud tunnistama seesuguse imperiaalse tunnetusliku relikti eksisteerimist paljude tänaseski Eesti Vabariigis elavate venelaste teadvuses.

Ülikooli jõuab Kisseljova aga nn Hruštšovi sulaaja, 1960. aastate lõpus. Lotmani kateedris vabastatakse tulevased humanitaarid illusioonidest ja eelarvamustest, õpetatakse lugema ridade vahelt ja orienteeruma teadus- ja inimväärtustes. Üldine õhustik toonases Tar-

[3] Mantlipärijaks ning kateedri traditsioonide jätkajaks nimetavad Ljubov Kisseljovat ka tema kolleegid Roman Leibov ja Andrei Nemzer Kisseljova 60. sünnipäevale pühendatud juubeliraamatus, vt Р. Л е й б о в, А. Н е м з е р, Наследница – наставница. – Con amore. Историко-филологический сборник в честь Любови Николаевны Киселевой. Москва: ОГИ, 2010, lk 11–15.

tus häälestab üliõpilasnoori nõukogude võimu suhtes „kaunis radikaalselt" (lk 9). Kisseljova teaduslik huvi koondub ideoloogia(te) ja kultuuri vastastikustele seostele. 1982. aastal kaitstud kandidaadiväitekiri rahvusliku omapära (raamatus tõlgitud mingil põhjusel veidralt kõlavaks „isepärasuseks" – lk 10) ideest vene kirjanduses aastatel 1807–1812 on selle huvi teostumise esimene akadeemiline väljendus. Süvenemine veneeesti teemasse leiab siiski aset alles 2000-ndate esimesel kümnendil, mille juhatab sisse 2005. aastal ilmunud uurimuslik artikkel Eesti- ja Liivimaa piirist ning kohalike erinevuste teadvustamisest. 2006. aastal järgneb Liivimaa (ajaloo) peegelduse analüüs Faddei Bulgarini reisikirjelduses (alapeatükk 3.2). Nii mainitud uurimus kui ka käsitlus Tartu kuvandist venelaste silmis XIX sajandi algul Maria Protassova-Moieri kirjade põhjal (alapeatükk 3.3) suubuvad laiemasse uurimiskontsentrisse, mis kannab nime „ideoloogiline geograafia" (uurimisprojekt „Eesti esitlemine võõrkeelsetes XIX–XXI sajandi reisijuhtides: retoorika ning ideoloogia", 2007–2008).

Tegemist on tavalugejaidki köitva lugemisainesega (alapeatükid 3.4–3.6). Reisijuhtidele kui žanrile oli seni teaduslikus kirjanduses üllatavalt vähe tähelepanu osutatud, sest neisse suhtuti kui pragmaatilise iseloomuga töödesse. Ometi õnnestub Kisseljoval näidata, kuidas tarbetekstina mõeldud „teejuht" on laetud ideoloogiliselt tutvustatava ruumi hierarhiseerimise, teatavaks tehtavate faktide valiku ning nende käsitlusviisiga (lk 170–171). 2008. aastal ilmubki Kisseljovalt vene kirjanduse kateedri kogumikes kaks tähtsat uurimust reisijuhist kui semiootilisest objektist ning „Vene Euroopatest" reisijuhtide põhjal. Eesti keeles – ja siinkirjutaja andmeil on see Kisseljova esimene eestikeelne akadeemiline etteaste ülepea – ilmub samal aastal kolme autori (Kisseljova, Lea Pild ja Tatjana Stepaništševa) ühisartikkel „Eestimaa ja eestlaste kuvandi areng XIX sajandi ja XX sajandi alguse reisijuhtides" (KK 2008, nr 12). Nagu ülal viidatud, algul artiklitena ilmunud tekstid, nii ka viimati mainitud käsitlused on läbi kirjutatuna sulandatud monograafia (ala)peatükkidesse. Muide, samasugust võtet, varem eraldi ilmunud käsitluste „kokkusulatamist" sidusaks temaatiliseks tervikuks on kasutanud akadeemik Jaan Undusk (snd 1958) oma suurteoses „Eesti kirjanike ilmavaatest" (2016). Eesti (humanitaar)teadusilmas on selline praktika tavaline, sest teadlaste ning õppejõudude atesteerimised ning uurimisprojektide finantseerimine sõltub kõrgelt klassifitseeritud (enamasti ingliskeelsetes teadusajakirjades) avaldatud artiklite hulgast.

Olulise panuse eesti krossiaanasse lisavad Kisseljova uurimused Jaan Krossi „Keisri hullust", „Kolmandatest mägedest" ning „Doktor Karelli raskest ööst" (monograafia 1. peatükk). Seda on tunnustanud kirjandusavalikkuski. Meenutagem, et 2011. aastal pälvis Kisseljova kultuurkapitali preemia artikliga „Vene ajalugu ja kultuur Jaan Krossi romaanis „Keisri hull" (KK 2010, nr 5), 2012. aastal aga Keele ja Kirjanduse preemia artikli „Tegelased ja nende prototüübid Jaan Krossi novelli „Kolmandad mäed" ja näidendi „Doktor Karelli raske öö" põhjal" eest (KK 2011, nr 6).

Siinkirjutajale oli mõndagi avastuslikku Johann Köleri portrees (raamatus alajaotus 2.2.2), mis toetub omakorda Kisseljova poolt Venemaa Teaduste Akadeemia Vene Kirjanduse Instituudi käsikirjade osakonnas avastatud (autor ise ütleb selle kohta, et tal „õnnestus leida" – lk 120) Köleri autobiograafiale, mis teadlase kommenteeritult on ilmunud nüüd ka eesti keeles (tõlkijaks Jüri Ojamaa, Tuna 2014, nr 1–2). Natalja Grotile saadetud kirjades, milles Köler vahendab oma muljeid rännakust Šveitsi mägedes, avastab Kisseljova senitundmata üksikasja kunstniku elust: „noor eestlane viibis Peterburis ka ballidel" (lk 126).

Niisiis, koos Kisseljovaga võime näha nooreestlaste imperatiivi „Olgem

eestlased, aga saagem eurooplasteks" võimalikkust juba XIX sajandi keskpaigas, mille tõestuseks on Johann Köleri elu ja tegevus (lk 119). Tähelepanu väärib autori püüd sisse elada tema portreteeritavate aja- ja kultuurilooliste tegelaste mõtteilma ning hingeellu. Friedrich Nikolai Russowi ja Friedrich Reinhold Kreutzwaldi Krimmi sõja aineliste teoste analüüsi – see leiab aset probleemküsimuse „Kroonupatriotism või rahvuslik mõtlemine?" raames (alaosa 2.2.1) – lõpetab Kisseljova arutlusega rahvuslike liidrite dilemmast: „[---] kas baltisakslased või Vene valitsus, vene ühiskondlik arvamus." Autor resümeerib: „Täie õigusega ei usaldanud nad [eesti rahvusliku varajase etapi valgustajad – *R. V.*] esimesi, järelikult tuli teha panus teistele ja juhatada ka oma lugejaid selles suunas." Ning jätkab: „Meie teame, mis juhtus tulevikus, nemad ei saanudki seda teada" (lk 118). Viimane tõdemus läbib metodoloogilise põhimõttena kogu monograafiat. Järjekindel historistlik lähenemine ei välista aga uurija kaasaelamisi ühe või teise ajaloolise tegelase saatusele ega empaatiaavaldusi. Kas või sellessamas Köleri-portrees pihib Kisseljova erutust, mida ta tundis, lugedes Köleri sõnu sellest, kuidas tulevase kunstniku talupojast poolpime isa püüdis anda vähemalt ühele viiest pojast hariduse, kulutades selleks kõik oma säästud, millest jätkus siiski vaid kolmeks õppeaastaks. Niisama liigutav on seegi, et Köler ise müüs maha oma palitu, selleks et saadud rahaga sõita Peterburi, unistusega astuda Keiserlikku Kunstide Akadeemiasse (lk 122).

Tekstide (kirjavahetuste, üksikteoste) kaudu portreteerimisi on monograafias teisigi, mis osutab sellele, et kultuur ilmutab end läbi isiksuste ning nende tegude. Neljas peatükk tervikuna käsitleb „iseäralikku baltisakslast" Georg von Rosenit. Viies peatükk on aga pühendatud Juri Lotmanile, „ülemaailmse humanitaarteaduse erakord[se], hiigelmõjuga fenomen[ile], mille kogu tähenduse analüüs seisab veel ees" (lk 285). Tõsi on, et kuigi Juri Lotmani teadusloomingust suur osa on jõudnud nüüd ka eesti keelde (loetelu on ära toodud viites 297, lk 285), ei ole meil endiselt selle Eesti teadusloo suurmehe biograafiat. Loodetavasti juba pisut vähem kui kahe aasta pärast, mil Eesti Vabariik võtab suurejooneliselt tähistada (jällegi: loodetavasti!) Juri Lotmani 100. sünniaastapäeva, me niisuguse teose ka saame. Kisseljova „Juri Lotman ja Tartu" (viiskümmend lehekülge teksti!) tuleks siis sellesse teosesse lihtsalt ümber tõsta.

Erinevalt monograafiaid üldiselt iseloomustavast ei alusta Kisseljova oma raamatut teoreetilis-metodoloogilise peatükiga, milles piiritletakse käsitluses kasutatavat mõistevara. Sissejuhatuses antakse küll ülevaade töö peamistest uurimuslikest ülesannetest, suundumustest ning sisust (lk 10). Pealkirjas figureeriva kultuuriruumi mõiste – tegemist on erilise metafüüsiliselt eksisteeriva reaalsusega, mille konstrueerimine toimub tekstide ja kultuurikandjate kaudu – avatakse hoopis järelsõnas (lk 335–336), nagu ka metodoloogiline alus, milleks on Juri Lotmani koolkonna tööd teksti, kultuuriruumi, „piiri" kategooriast, „omast" ja „võõrast", olmekäitumise semiootikast (lk 336). Lotmani koolkonna olemasolu tähtsust raamatu sünniloos peetakse sissejuhatuses vajalikuks eraldi rõhutada, selles omakorda Lotmani kontseptsiooni „kultuurist kui hulgikeelsest mehhanismist, mille sees toimub pidev tõlkimine, pidev produktiivne „oma" ja „võõra" kokkupõrkamine" (lk 18). Kultuuri määratlemine „hulgikeelse mehhanismina", eesti-vene kultuuriruumi eripära seisnemine „semiootilises hulgikeelsuses" (lk 18) ei ole kindlasti õnnestunud vaste vene sõnale *многоязычность*. Õieti pole ma teistes Lotmani tekstide eestikeelsetes tõlgetes kohanudki seesugust tõlkevastet. Põhiliselt on selleks „mitmekeelsus", sobilik oleks ka „paljukeelsus", kuna aga „hulgikeelsus" rõhutab kaootilisust ja juhuslikkust (vrd „hulgikaup").

Kultuurisemiootilise mõistevara ja kogu diskursuse rakendamise kõrval – muide, Kisseljova osutab Lotmani-peatükis, et Lotman ei olnud ka ise oma mõistete „leiutamises" ning kasutamises järjekindel, vaid oli sama loominguline nagu tema inspireerivad mõttekäigudki – ütleb Kisseljova end oma uurimistöös toetuvat tänapäeva impeeriumiuuringute, „ideoloogilise geograafia", mentaalse kartograafia, rahvusliku diskursuse instrumentaariumi ning ajalooliskontekstuaalse tekstianalüüsi meetoditele (lk 336).

Tõepoolest, see kõik on tuntav. Lugeja leiab ohtralt tekstilõikude tsitaate, mis annavad tunnistust Kisseljova suhtumisest teksti – see on lähilugemine (ingl *close reading*). Samal ajal ei sulge uurija end tekstidesse, vaid piltlikult öeldes kaevab neist välja autorite refleksioone, aga ka üldisemaid, ajavaimule iseloomulikke või kehtinud ideoloogiat järgivaid sedastusi. Heaks näiteks on Köleri eneseteadvuse kirjeldus tema autobiograafia põhjal (lk 120). Paljude teiste samalaadsete näidete kõrval näeme Kisseljova intensiivset tegelemist teksti(de)ga alapeatükis „Impeeriumi euroopalikud provintsid. „Vene piiri" ületamine" (3.1). Arutluses Venemaa euroopalikkuse üle, selle üle, millised linnad, regioonid seda kinnitavad või mitte, viitab Kisseljova Astolphe de Coustine'ile, kes raamatus „Venemaa 1839. aastal" keeldunud otsustavalt pidamast Peterburit euroopalikuks linnaks, ehkki üldine arvamine oli just niisugune (lk 141). Uurijale iseloomulik on siin see, kuidas ta kaasab lugeja oma tekstikäsitlusse. Teksti autor oleks nagu ühe suurema arutlusringi osaline, kelle poole uurija pöördub: „aga kuulame tuntud prantsuse rännumeest" jne (lk 141).

Kisseljova stiili võibki iseloomustada kui elavat (loengulist) vestlust mingite nähtuste, isikute, teoste üle. Ja selles on sarnasust tema õpetaja Juri Lotmaniga. Olles ka ise kuulanud Lotmani loenguid, meenub siinkirjutajale nende esitamise hingestatus: kuulajale ei valatud otsekui mingist kõrgusest tarkust pähe, vaid arutleti koos auditooriumiga. Loeng kui looming, kui teekond tulvil avastusi ning äratundmisele jõudmisi.

Raamatu järelsõnas võtab Kisseljova kokku uurimuslikud raskused, millele põrkutakse eesti-vene kultuuriruumi uurimisel (lk 337–338). Peamiseks raskuseks on väljaselgitamist ja arvele võtmist vajavate faktide ja nähtuste praktiline ammendamatus, mis tähendab, et üldistused tuleb paratamatult teha ebapiisava informatsiooni põhjal. Faktide registreerimiselt tuleb aga üle minna nende interpreteerimisele, kasutades uusi meetodeid tekstide pragmaatika ja poeetika kontekstuaalseks mõtestamiseks, nende tundmaõppimiseks ajaloolises dünaamikas, mida Kisseljova oma monograafias on mingil määral ka teinud.

Teine oluline raskus seisneb aga selles, et kultuurikontaktide probleem on vahetult seotud rahvustevaheliste suhete, rahvuslike stereotüüpide ja ajalooliste traumade probleemidega. „Teadlasel tuleb varuda stereoskoopilist uurijanägemist ja hoolikalt jälgida isiklikku positsiooni, et vältida „parteilist" lähenemist," tunnistab Kisseljova (lk 338) ja jääb ootama lugeja arvamust, kas see temal, teose autoril on korda läinud.

See on korda läinud, kõlab siinse arvustuse resümee. Aga enamgi veel, Ljubov Kisseljova monograafial on kestva teadusliku väärtuse kõrval ka aktuaalne üldkultuuriline tähendus. Piltlikult väljendudes teenib see tõdemust, et eesti-vene (piiri)sild pole üksnes spioonide vahetamiseks, vaid see on ka vastastikku rikastamise koht.

REIN VEIDEMANN

VEENEV VÄITEKIRI

Marju Lepajõe. Pastorid ja kirjakultuur: kristliku humanismi variatsioonidest Eesti- ja Liivimaal XVII sajandi esimesel poolel. (Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis 34.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018. 330 lk.

Kui seeder langeb tuleroaks,
mis saab siis samblast seina peal?
Kui Livjatan sattub õnge,
mis saab siis mudamaimudest?
Kui tulvajõge tabab põud,
mis saab siis lombiveest?
(Talmud, Mo'ed Katan 25b)

19. märtsil k.a kaitses Marju Lepajõe Tartu Ülikoolis filosoofiadoktori (teoloogia) kraadi saamiseks esitatud väitekirja „Pastorid ja kirjakultuur: kristliku humanismi variatsioonidest Eesti- ja Liivimaal XVII sajandi esimesel poolel". Sellele uudisele võib reageerida kaheti. Ühelt poolt võib tunda ängi, et nii eksemplaarne akadeemilise vabaduse ja humanitaarse süvenemisõiguse kaitsja oli sunnitud alistuma aparatuuri ettekirjutustele, mis ei võimalda ilma doktorikraadita ülikoolis õpetada. Viimase kahekümne aasta jooksul, mil teaduselu korraldavad ja suunavad mehhanismid on järjekindla täiustumise tulemusel tasapisi arenenud kõhedust tekitavalt iseseisvaks masinavärgiks, mis ei määra mitte üksi teadusetegemise formaati, vaid formaadi ranguse kaudu juba ammu ka uurimise sisu, oli nii turvaline teada, et meie rahvusülikooli sees tegutseb Marju Lepajõe. Uurib ja õpetab kõigist neist arengutest täiesti häirimatult, tegeledes just sellega, mis teda huvitab, ja just nii, nagu ühe või teise küsimuse lahendamisel vajalikuks peab. Vähe sellest, et ei jahi „üksühtesid", aga uskumatul viisil ei kaitse isegi doktoriväitekirja, ehkki väitekirja võimalikust kirjutamisest üsna erinevatel teemadel on aegajalt kuulda olnud. Sisulise teadmisjanu rahuldamise ning koos õpilastega vanadesse tekstidesse süüvimise kõrval polnud tal formaalsuste jaoks lihtsalt aega. Sealjuures on Lepajõe sedasi, süsteemi sees süsteemile endale vastupidises suunas liikudes kujunenud sedavõrd mõjukaks persooniks, et teda võib pidada omaette koolkonna või mõttesuuna rajajaks Eesti filoloogias. Selle koolkonna liikmeid on raske nimetada, sest nendelsamadel formaalsetel põhjustel ei saa üles lugeda uurijaid, kelle doktoritööd Lepajõe oleks juhendanud. Ent ilmselt võib selle liikmeteks pidada kõiki, kelle teadmistepagasit ja humanitaarset mõtteviisi Lepajõe on arendanud ja suunanud kas ülikoolis otsese õppetöö käigus või toimetamistöö käigus tekstide süvamõistmisel appi tulles. Ning kaudsemalt kõiki neid, kes on lasknud end lummata Lepajõe arvukatest tekstidest, tõlgetest ja kommentaaridest.

Paljuski meenutab asjaolu, et Marju Lepajõe alles nüüd, väljakujunenud teadlase ja omanäolise uurimissuuna tunnustatud liidrina doktoriväitekirja kaitses, ühe tema olulise õpetaja, Kalle Kasemaa juhtumit, kes mäletatavasti kaitses oma väitekirja „Semitistikast ja poeetikast" Tartu Ülikoolis 1997. aastal, samuti administratiivsel survel, olles selleks ajaks olnud juba aastaid sama ülikooli korraline professor ja mõnda aega ka Uppsala ja Haifa ülikooli audoktor. Kasemaa kaasus oli muidugi otseselt tingitud poliitilistest arengutest, mille tõttu tuli üheksakümnendatel Tartu Ülikoolis kogu usuteaduskonnaga uuesti nullist pihta hakata. Ka väljaspool usuteaduskonda oli kõik lagunenud ja avatud, uued toimivad teaduskorralduslikud mehhanismid tuli alles luua, lapsekingades bürokraatia tundus kõigile „oma" ja toetamisväärne. Nii et lisaks oli Kasemaa olnud aastaid ka uue teaduskonna dekaan. Lepajõe fenomen

on selle taustaga kaudselt seotud. Siiski on tema õpetlasetee kulgenud suuremas osas juba poliitilise vaimuvabaduse ajal, kuid see-eest on seda tarastama asunud üha jõudu koguv ja aina rafineeritumaid vorme võttev teaduse haldamise aparaat. Selle aparaadi vaimu suretava surve vastu on Lepajõe sageli sõna võtnud, kujunedes, eriti pärast oma raamatu „Roomlaste taltsutamine" ilmumist Ilmamaa „Eesti mõtteloo" sarjas (2011), õhtumaise haridustraditsiooni kaitsjana arvamusliidriks ja vaata et meediatäheks.

Kui nüüd Marju Lepajõe justnagu aparaadi survele järele andes väitekirja ära kaitses – mida peaksid siis tegema kõik teised, kes me niigi juba oma vaimseid ressursse sõnakuulelikult ja meeleheitlikult sisulise uurimistöö ja formaalsete nõuete täitmise vahel oleme jaganud?

Teine võimalus on jätta kõik need taustaasjaolud sinnapaika ja rõõmustada südamest väitekirja enda üle. Pealkirja alla „Pastorid ja kirjakultuur: kristliku humanismi variatsioonidest Eesti- ja Liivimaal XVII sajandi esimesel poolel" on dissertatsiooniks kokku pandud 13 rohkem kui 20 aasta jooksul ilmunud kirjutist. Omas ajas on need kirjutatud erinevatel eesmärkidel ja erinevatele väljaannetele (ning neli neist on taasavaldatud ka eespool mainitud kogumikus), kuid ometi moodustavad nad nüüd elegantse sissejuhatuse ja kokkuvõttega varustatult (vastavalt lk 9–44 ja 273–278) täiesti veenva sisulise terviku. Prosopograafilisel teljel keerleb jutt esimese eestikeelse juhuluuletuse autori Reiner Brockmanni ja esimese lõunaeesti keele grammatika autori Johannes Gutslaffi ümber, ent sisuliseks teljeks või õigemini sihiks, mille saavutamise nimel kõik need kirjutised on nüüd tagasivaateliselt pandud kõnelema, on Eesti XVII sajandi kultuurikonteksti sünteetiline vaatlus. Alustuseks kirjeldab autor 1990. aastatel Eesti humanitaarias valitsenud olukorda, mil XVII sajandi kultuurinähtusi tuli paratamatult käsitleda kitsalt erialaspetsiifikast lähtudes, sest laiem kontekst puudus ning selle loomiseks tuli alles eeldused tekitada. Autor jagab käsitletud teemad või uurimisel läbitud etapid kolmeks: juhuluule, grammatikakirjutus ja teoloogia, iseloomustades iga valdkonna uurimisseisu 1990. aastatel, peamisi vajakajäämisi ning olulisimat läbimurret uue lähenemisnurga leidmisel. Nii on kronoloogiliselt järjestatud artiklite valiku esipooles Reiner Brockmanni luulest ja Johannes Gutslaffi grammatikast kõneledes lähtutud veel üsna selgesti vastavalt luule ja keelekirjelduse ajaloo ajendatud küsimustest, ehkki oluliseks teemaks tõstetakse kummalgi alal algusest peale laiema konteksti pakkumise vajadus. Kaheksandas artiklis (2006) tõuseb esile teoloogia ning kolme viimast väitekirja kaasatud artiklit võibki pidada juba sünteetilise käsitluse väljendusiks, milles XVII sajandi Eesti kultuuriilmingud asetatakse kristliku humanismi luterlikku konteksti.

Sissejuhatuse põhjal jääb mulje, et kolmest esile toodud vallast on Lepajõe enda lemmikud olnud juhuluule (või laiemalt uusladina kirjasõna) ja teoloogia, mis mõlemad kuulutatakse Eesti humanitaaria olulisimaks uurimislõiguks. Nii on uusladina kirjanduse kohta tõdetud, et „1990. aastatel [---] sai aga väga selgeks, et uusladina kirjasõna uurimise puhul on tegemist ühe kõige olulisema uue teadussuunaga maailma humanitaarteadustes XX sajandi II poolel, sest alles ammendavad uuringud selles valdkonnas loovad eeldused uue tervikliku kirjandusajaloo kirjutamiseks nii Euroopas tervikuna kui ka igas üksikus (Lääne traditsiooni kuuluvas) rahvuskirjanduses. Selle teokssaamist võiks prognoosida ehk XXI sajandi keskpaigaks [---]. Eesti ainese uurimine selles kontekstis on seetõttu kõige aktuaalsemaid ülesandeid Eesti humanitaarteadustes." (lk 16–17) Teoloogilise mõtte arengukäike refereerides sedastatakse: „Eesti teaduse olulisemaid kohustusi Euroopa teaduse ees on jõuda Eesti

XVII sajandi teoloogilise mõtte süstemaatilise uurimiseni (mis muuhulgas eeldab kohast akadeemilist väljaõpet) ning monograafiliste ülevaadete kirjutamiseni. Sellest sõltub otseselt ka rahvuskultuuri uurimise edasine areng." (lk 41) Vahepealses, grammatikakirjeldust käsitlevas osas (lk 24–30) nii lennukalt fundamentaalset väidet ei leidu. Eks tulebki tunnistada, et vaatamata Marju Lepajõe enda panusele Eesti XVII sajandi grammatikakirjelduse kontekstualiseerimisel – Johannes Gutslaffi grammatika tõlkimise ja kommenteerimise näol juba 1990. aastatel ning Martin Lutheri õpetuse olulise rõhutamise kaudu keele- ja hariduselu loos viimastes artiklites – ei ole senimaani suudetud XVII sajandi Eesti keelemõttest korralikku süstemaatilist üldpilti pakkuda. Uurimispotentsiaal on kulunud allikapublikatsioonidele, leksikaalsetele ülevaadetele (sõnastikele) ja grammatilistele üksikkäsitlustele, kuid teoreetilisi üldistusi napib. Ometi võiks sellegi valdkonna sünteetilise käsitlemise kuulutada Eesti teaduse üheks kõige aktuaalsemaks ülesandeks, ning loodetavasti panustab Marju Lepajõe selle teokssaamisse ka edaspidi.

Lõpetuseks bürokraatia juurde naastes tuleb mainida, et motona toodud Talmudi tsitaat on tegelikult n-ö näidisnekroloog, mille keegi IV sajandi elukutseline itkeja bar Kipok olla välja pakkunud, kui kuulus õpetlane Aši küsis, mida ta tema matusepäeval ütleks. Ašile vastus ei meeldinud ja ta loobus bar Kipokit oma matustele kutsumast,[1] aga bar Kipoki kujundid väljendamaks muret, mis saab nõrkadest ja tavapärastest, kui isegi tugevad ja erilised vääramatu jõu ees peavad alla andma, on jäänud püsima. Bürokraatia pole muidugi nii vääramatu nagu surm. Marju Lepajõe kaitstud väitekirja kogemusel võib koguni öelda, et tõeliselt suveräänne uurija suudab bürokraatia nõuded oma uurimuse huvides tööle panna. Sest, nagu öeldud, suudavad sissejuhatus ja kokkuvõte, mis väitekirjaks koondatud artikleid raamistavad, lugejat uurimuse terviklikkuses veenda ning toovad Lepajõe aastakümnetepikkuse töö sisulise väärtuse eriti selgelt esile. Väitekiri on õigust öelda märksa parem tervik kui „Eesti mõtteloo" sarjas ilmunud kogumik. Tekib koguni kahtlus, et aparatuuri formaalsed nõuded ongi äkki põhjendatud; kui teaduskorralduses jõutaks näiteks nõudeni iga viie aasta tagant oma kvalifikatsiooni uue väitekirjaga tõestada, võiks Marju Lepajõe seni avaldatut mõne uue artikliga kombineerides varsti taas uusi vaatenurki avava põneva terviku kokku panna.

KRISTIINA ROSS

[1] https://www.sefaria.org/Moed_Katan.25b?lang=bi (5. VI 2018).

UUS, MAHUKAM, PÕHJALIKUM JA TÄNAPÄEVASEM SÜNTAKSIKÄSITLUS

Eesti keele süntaks. Toimetanud Mati Erelt, Helle Metslang. (Eesti keele varamu III.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017. 923 lk.

Tervikkäsitluste sarjas valminud „Eesti keele süntaks" (toimetajad Mati Erelt ja Helle Metslang, autorid Mati Erelt, Tiit Hennoste, Liina Lindström, Helle Metslang, Helen Plado, Renate Pajusalu ja Ann Veismann) on ulatuslik ja põhjalik ülevaateteos, mida võib kindlasti pidada eesti grammatikakirjelduse uueks etapiks. Pärast 1993. aasta „Eesti keele grammatika" süntaksiosa ehk EKG-d ei ole sarnase mahu ja ambitsiooniga teo-

seid ilmunud, seega on viimatimainituga võrdlemine uue tervikkäsitluse puhul ilmselt paratamatu.

Võrreldes uut ja vana

Süntaksi tervikkäsitlus on igati terviklik ja loogilise ülesehitusega suurteos. Kuigi üldjoontes toetub uus käsitlus suuresti samadele põhimõtetele, nagu olid omaaegsel EKG-l, on selles olulisi täiendusi ja erinevusi. Kõige tähtsamaks võib pidada eesti keele lauseõpetuse uurimise peatüki lisamist käsitlusele. See ülevaade on uurijaile oluline taustateabe allikas ja kõige vajalikum vast selleks, et õppejõud saaksid käsitlust kasutada kõrgkooliõpikuna.

Kõnealune uurimisloo peatükk on hoitud näitelauseist vaba. Siiski leidub seal kohti, kus lugeja vajaks kas või üht lühikest näidet. Näiteks kirjeldatakse Valter Tauli 1980. aastal ilmunud süntaksikäsitlust ning mainitakse, et „Lause ehitust ei kirjeldata mitte lauseliikmete, vaid sõnaliikide ja morfoloogiliste kategooriate termineis esitatud sõnaühendite kaupa (verb + noomen jne) [---]" (lk 47). Kuigi järgneb viide Mati Erelti 1984. aasta kirjutisele, võinuks siiski lisada kas või ühe näite selle kohta, kuidas täpselt mingi kindla lauseliikme käsitlus praegusest erines.

Teisiti on organiseeritud ka süntaktiliste protsesside käsitlus: eraldi osana on esitatud viiteseosed, ellips ja rinnastus. Uue käsitluse viiteseoste osa on põhjalikum ning lähtub pigem pragmaatiliselt kui süntaktiliselt aluselt. Näiteks algab viiteseoste osa ülevaatega viitamisest kui mehhanismist ja eesti keele pronoomenitest ning jätkub esma- ja korduvviitamise kirjelduse ning lausesisese samaviitelisuse osaga. Sellist üleminekut asenduse liikide kirjeldamiselt üldisemale viiteseoste käsitlusele võib kahtlemata pidada õnnestunud lähenemiseks.

Eraldi väärib esiletõstmist see, et tervikkäsitluses on vaadeldud mitte pelgalt normkirjakeelele omaseid struktuure (kuigi sissejuhatavas osas on väidetud, et teos keskendub eelkõige kirjaliku keele lauseile), vaid ka neid, mis jäävad kirjaliku keele nn servaaladele (nt vabamasse esseistikasse) ja mida varem peeti pigem ebaoluliseks, traditsioonilistest süntaksikäsitlustest väljapoole jäävaks. Olgu siinkohal mainitud näiteks irdelemendid, nagu täpsustusjätk ja eelteema jms, mis on varasemaga võrreldes rohkem tähelepanu saanud.

Oluline erinevus on ka see, et öeldistäitemäärus on esitatud eraldi lauseliikmena ja seega eraldi osana. See on kindlasti hea lahendus, pidades silmas kõnealuse lauseliikme eripärast positsiooni öeldistäite ja määruse vahepeal.

Kui 1993. aasta EKG-s vaadeldi nii eitust kui ka modaalsust pragmaatiliste tähenduste väljendamise peatükis, siis uues käsitluses on need toodud öeldise ossa. Kindlasti on selline paigutus põhimõtteliselt loogilisem. Kogu modaalsuse käsitlus on võrreldes varasemaga kahtlemata põhjalikum ja teiste keelte kirjeldustega paremini võrreldav.

Mõni vaidluskoht oleks siiski episteemilise modaalsuse ülevaates. Episteemilise modaalsuse liikide tabelis (lk 150) on esimene jaotus VÕIMALIK/PARATAMATU, teisel tasandil liigitub võimalik tõenäosusastmetesse ja paratamatule vastab TÕSIKINDEL. Näitelauseis on modaalne tähendus väljendatud adverbidega (õigemini adverbi sisaldavate lausetega). Samas ei võimalda jaotus VÕIMALIK/PARATAMATU modaalsuse sisu adverbidega kuigi hästi avada, nt tabelis adverbiga *kindlasti* kasutatud näitelause illustreerib küll tõsikindlust, kuid mitte eriti hästi paratamatust. Kui tahta esitada episteemilise modaalsuse jaotus nii, et peale tõenäosushinnangu oleks kajastatud ka paratamatus ja võimalikkus, tulnuks esitada ka teist laadi näitelauseid, nt selliseid, mis on modaalverbide osa lõpus olevas tabelis episteemilise modaalsuse lahtris PARATAMATU (*See peab õige olema*; lk 153). Teine võimalus oleks olnud esitada eraldi tõenäosusastmete üldine liigitus ja lisada nii adverbidega

kui ka modaalverbidega näitelauseid. Lisaks ei leia lugeja praegusest käsitlusest kuigi palju infot tõenäosusskaala eri astmete ja vastavate väljendusvahendite kohta (nii adverbe kui ka eri tüüpi konstruktsioone võinuks vaadelda tõenäosusskaala eri astmete kaupa).

Mõnevõrra teisiti on esitatud ka ellipsit, vaeglauset ja mittelauseliikmelisi elemente puudutav. Eelmise tervikkäsitluse aluse osa jaotus nii, et esmalt oli esitatud tekstiosa, kus oli juttu alusest üldiselt, siis järgnesid aluseta lausete osad ning seejärel eksistentsiaallauset käsitlev osa. Praegust jaotust (aluse kui lauseliikme üldiseloomustus, normaallause alus, olemasolu-, kogeja-, omaja- ja tulemuslause alus ning aluseta laused) tuleb pidada loogilisemaks ning õnnestunumaks.

Nii mõnigi osa on võrreldes varasema käsitlusega muutunud mitte ainult põhjalikumaks, vaid ka selgemaks. Näiteks oli *da*-infinitiivi osa EKG-s kõige raskemini loetav peatükk, siinse käsitluse sekundaartarindite osa on selgem ja eriti ülevaatlik on lugeja jaoks sekundaartarindite tabel (lk 757–758).

Eesti keele süntaksi kirjeldus püsib hoolimata teose väga suurest mahust süntaksi piirides, ainult väga üksikutes kohtades võib vaielda, kas toodud teave võiks olla süntaksi- või pigem morfoloogiakirjelduse osa. Näiteks kaassõnafraasi osas võiks siinkirjutaja arvamusel olla vähem seda, mis kuulub otsapidi morfoloogia ehk täpsemalt sõnaliigikäsitluse alla, nt kaassõnade päritolu jms.

Käsitluse teoreetilisem lähtealus ja esituse laad

Tervikkäsitluse üldine lähenemine on kasutuspõhine, määruste osas on toeks ka metafooriteooria elemente. Sellist valikut võinuks sissejuhatuses veelgi enam rõhutada, seda enam, et paljud eri osades esitatud tulemused põhinevad korpusandmetel. Samuti ootaks ehk lugeja sissejuhatuses tervikkäsitluse teoreetiliste lähtekohtade ja käsitluspõhimõtete avamist (sh infot selle kohta, kuivõrd arvestatakse teiste teoreetiliste lähenemistega, nt konstruktsioonigrammatikaga).

Üldisemate, teoreetilisemat laadi väidete toeks on tekstis kasutatud märkusi, mis toetavad kasutuspõhist lähenemist konkreetsete andmetega tänapäeva eesti keele kohta. Just neis märkusena esitatud tekstiosades on grammatikateooriale n-ö liha luudele kasvatatud, sealt saab lugeja teada nii uurijate erimeelsuste kui ka mingi konstruktsiooni või lauseliikme esinemissageduse, samuti keelekorralduslike soovituste kohta. Kui käsitluse põhitekst on kasutatav peamiselt alusõpikuna, nt kõrgkoolide süntaksikursuste tarbeks, siis märkuste osa on äärmiselt huvitav lugeda lingvistidel, need tekstid seovad teoreetilise põhja tegeliku eesti keele olukorraga ja uuemate uurimistulemustega.

Samas on märkustena esitatud teavet eri peatükkides eri määral. Näiteks on öeldise osas neid üsna rohkesti, kuid määruse osas on esitatud põhitekstina sellistki teavet, mis võinuks olla vormistatud märkusena. Adjektiivi- ja substantiivifraasi ning viiteseoste osas märkusi peaaegu ei ole, kuid lugeja igatseks neid ilmselt sinnagi (nende osade tekst võiks osaliselt olla paigutatud märkustesse ning lisaks võiks esitada praegusest enam uuemaid uurimistulemusi seal, kus need on olemas). Väikese tähelepanekuna olgu lisatud, et vahel on (ikka märkustes) viidatud teistele uurijatele. Sealt jääb mõnikord mulje, et autor ise justkui ei olekski viidatud autori seisukohaga nõus. Seetõttu oleks ehk ka täpsem põhjendus nii mõneski kohas asjakohane. Mõnikord oleks märkusele vaja lõpulauseks autori enda selget seisukohta, miks siinses käsitluses on just nii ja mitte teisiti otsustatud: nt predikatiivadverbiaali osas 1 on öeldud, et 1993. aasta EKG-s arvati õigemaks predikaatadverbiaali eraldi lauseliikmena mitte käsitleda. Kõnealuses tervikkäsitluses on predikaatadverbiaali vaa-

deldud eraldi lauseliikmena. Seetõttu oleks lugejal ehk huvitav teada, millised põhjused sellise otsuse tingisid.

Käsitluse lauseliikmete osades on kohati kirjeldatud võimalikke määramisraskusi (nt öeldistäitel on sarnaseid jooni öeldistäitemäärusega, nii tekib küsimus, kuidas neid lauseliikmeid täpselt eristada). Selliseid kahe liigi vahepeale jäävate nähtuste kirjeldamisi tuleb ainult positiivseks pidada, need annavad peale lihtsalt määratlemisraskuste kirjeldamise infot ka selle kohta, millised kriteeriumid on ühe või teise lauseliikme juures olulised. Sellistes osades ootaks lugeja isegi enam näiteid. Kui EKG-le on keeletoimetajad heitnud ette liiga mugavaid või puhtaid näitelauseid, siis siinse tervikkäsitluse näitestik on küll mitmekesisem, kuid näiteid selliste nähtuste kohta, mis ongi raskesti liigitatavad või mille määratlemisega on probleeme, võinuks esitada praegusest veel julgemini.

Kuigi kommunikatiivsete lausetüüpide osas lubatakse, et lause kommunikatiivsete funktsioonide täpsustumisest kontekstis tuleb juttu suulise keele tervikkäsitluses, tekkis selle osa lugemisel siiski vajadus üldise pragmaatilise tähenduse väljendamise ja selle tähenduse vormistamise vahendite omavaheliste suhete ülevaate järele. Näiteks oleks tervikkäsitlust kõrgkooliõpikuna kasutades vajalik vaadelda, kuidas suhestub pragmaatiline suhtluseesmärk (nt direktiiv või käsk) eri tüüpi grammatikavahenditega (nt käsklause, väit- või küsilause vormis esitatud käsk, väitlause vormis esitatud küsimus jne). Samuti tulnuks peatükile kasuks praegusest tugevam lähtumine pragmaatikast ehk näiteks direktiivide paigutamine skaalale käsu intensiivsusest lähtuvalt ja seeläbi ka mõne haruldasema käsutüübi mainimine (nt üleskutsena kasutatav *Läki õue!*, samuti hoiatust või keeldu vormistav *vaata*-vormiga lause, nt *Vaata, et sa kohe tagasi tuled* jms).

Enamasti ei ole süntaksi tervikkäsitluses tegeletud keelekorralduslike asjadega, nt komaprobleemidega (erinevalt EKG-st, kus oli mitme osa lõpus ka eraldi kirjavahemärke puudutav osa ja päris lõpus veel lisa „Kiri"). Iseenesest on selline lähenemine hea, sest tervikkäsitlus peakski kirjeldama seda, missugune keel on, mitte niivõrd seda, missugune ta peaks keelekorraldajate arvates olema, st uurija ja keelekorraldaja positsioon on hoitud selgelt lahus. Samas, relatiivlause juures on komareeglitest siiski juttu ning kuna see on oluline teema (tekst puudutab Valter Tauli ja Peep Nemvaltsi ideed muuta mitterestriktiivse relatiivlause komareegleid), võiks selleks, et lugejal oleks võimalik kaasa mõelda, olla märkus veelgi põhjalikum ning varustatud mõne näitega.

Sarnane küsimus tekib viiteseoste osas. Praktikud ehk keeletoimetajad puutuvad sageli kokku komplekslausetega, kus kohmakas sõnajärg on tekitanud valed viiteseosed. Kas või märkustes mõne sellise vigase viiteseose analüüsimine võinuks anda praktikuile selles keerulises valdkonnas pisutki teoreetilist tuge.

Käsitluses kasutatud ristviidete süsteem toimib hästi, viidatakse nii üldisematest osadest täpsematesse kui ka ühe lauseliikme juurest teise lauseliikme juurde. Eri osades on varasemale käsitlusele ehk EKG-le viidatud eri määral (arusaadavatel põhjustel, tulenevalt autorite seotusest eelmise tervikkäsitlusega): öeldise ja komplekslause osas ei ole põhitekstis tavaliselt EKG-le viidatud, v.a juhtudel, kui uus teave erineb varasemast, määruse osas on aga viited ka EKG-le. Sellise viitamissüsteemi põhimõtted vajanuksid lugeja jaoks eraldi selgitust.

Väärtuslikud näitelaused

Tervikkäsitluse oluline väärtus seisneb rikkalikus näitestikus. Eri peatükkides on näitelaused suuresti eri päritolu: öeldise ja komplekslause peatükis on suur osa näitelauseid autori konstrueeritud

(eri võimaluste demonstreerimiseks on see ka ainuvõimalik), määruse osas on enamasti kasutatud kirjakeele- ning viiteseoste osas suulise kõne korpuse lauseid. Kindlasti on selline valik sisuliselt põhjendatud, kuid lugeja vajaks näitelausete allikaist ja valimise põhimõtteist pisut enam teavet. Samuti vajaksid lugejad nii mõneski kohas (nt viiteseoste osas) märkust selle kohta, et suulise kõne näitelaused on esitatud sellisel kujul, nagu need korpuses on, st grammatilist korrektsust või terviklikkust ei ole mõtet nendes lausetes eeldada. Ka suulise kõne transkriptsioonimärkide seletused võiksid selliste lausete juures olla lisatud.

Tekst, keel ja terminid

Süntaksikäsitluse tekst on kahtlemata tihe ega lase lugeja tähelepanul hajuda. Tekstiosi, mis mõjuksid kõrvalepõikena, uuest süntaksikäsitlusest ei leia.

Liiga keerukat sõnastust esines siinkirjutaja hinnangul ainult väga üksikutes kohtades (nt aluse osa § 4). See, kas kasutada oma- või võõrkeelset terminit (nt *määrus* või *adverbiaal*), on muidugi autori otsus, pealkirjades ongi üldjuhul antud nii oma- kui ka võõrkeelne termin. Teksti sees on üldjuhul eelistatud omatermineid, kuid nii mõneski osas on kasutatud mõlemat varianti. Tuntumate mõistete paralleelsus ei häirigi, vähem tuntud mõistete puhul aga kahe termini (nt *valdajamäärus* ja *habitiivadverbiaal*) kasutamine samas lõigus siiski pisut segab.

Sõnajärje ja infostruktuuri osas on toodud sisse hulk suhteliselt uusi mõisteid ja termineid. On äärmiselt positiivne, et neid on suhestatud ingliskeelsete terminitega, seda enam, et ka vastava valdkonna ingliskeelses terminirühmas on segadust ja kattuvusi. Üldiseltki on infostruktuuri osa võrreldes varasema käsitlusega põhjalikum ja selgem. Näiteks on oluline lisandus teema ja reema ulatuse täpsustus, mis on siinkirjutaja õpetamiskogemuse põhjal äärmiselt vajalik täiendus.

Kohati on tervikkäsitluse tekst aga liigagi lakooniline. Nii on sissejuhatavas osas lausetüüpide kohta öeldud, et „Normaallause kasutus näitab kasvutendentsi" (lk 86), ei selgu aga, mis andmed seda väidet toetavad, mis tekstidest ja perioodist täpsemalt juttu on. Üldkiilu funktsioonide kirjelduse juures on väide, et „Partiklikujulist üldkiilu on tihtipeale siiski raske üldlaiendist eristada" (lk 488), mille juures vajanuks lugeja teavet, mis võiks eristamisel olla abiks, millele toetudes on siinses käsitluses neid lahus hoitud. Praegune vihje eristamisraskustele tekitab lugejas pigem segadust või huvi, kuid ei anna vastuseid. Kvantumimääruse all on märkuses mainitud, et „Verbi *olema* laiendav kvantiteedile osutav fraas, nagu lauseis *Koorma kaal on kümme tonni* [---] on pigem öeldistäide kui määrus" (lk 353). Lugejale ei selgitata aga, mis annab siin alust otsustada, et tegemist on pigem öeldistäitega.

Hoolimata mainitud mõnest ehk liiga tihedast tekstikohast on süntaksi tervikkäsitlus süsteemne ja põhjalik eesti keele lauseõpetuse ja selle uurimisseisu kirjeldus. Kahtlemata on tegemist silmapaistva eesti keele süntaksit käsitleva tänapäevase teosega, mis sobib nii kõrgkoolis õpetamiseks kui ka keeleteadusliku uurimistöö põhjaks.

REILI ARGUS

CASUS MUSTELAE NIVALIS

Endel Nirki mäletades (15. XII 1925 – 15. IV 2018)

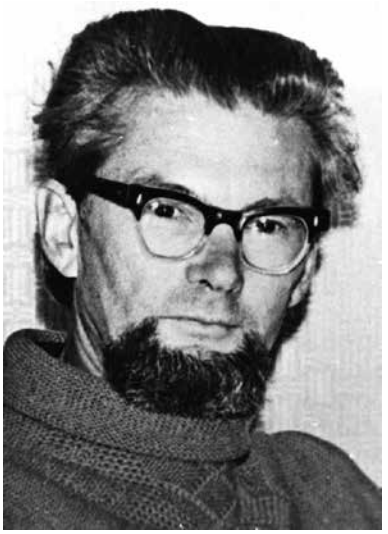

Foto Kalju Suur

Endel Nirk on kõrges eas surnud. Ja tema lahkumine meenutab, et loojumas on terve ajastu, mille parimaid esindajaid ta oli. See oli ajastu, mil rahvusliku humanitaaria keskmes asus eesti kirjandusloolane, kelle uurimisaineks ja tööpõlluks oli kirjanduslugu kui tervik. Mõistagi olid igaühel oma teemad ja rõhuasetused, kuid polnud kahtlust, et kõik kandsid viljavihke ühte rõuku ning olid ühiselt eesti kirjandusloo ehitamise teenistuses. Niisugusel, XIX sajandi rahvusidealistlikust vaimust lähtuval ajastul oli oma žanriline hierarhia, mille kõrgemaid vorme oli nn ühemehekirjanduslugu. Nii mõnedki, Endel Nirk sealhulgas, on sellega kätt proovinud. Ülev eesmärk oli vaimutöölisi koondav leksikon. Esimene kirjanikele keskenduv teatmeteos ilmus aastal 1975, algataja ning üks toimetajaid Endel Nirk. Aga selle ajastu vaimu ja kollektiivse tööeetika tõeliseks *monumentum*'iks kujunes seitsmest raamatust koosnev, paljude autorite osavõtul valminud viieosaline „Eesti kirjanduse ajalugu" (1965–1991). Mõistagi on see, nagu Eesti monumentidele tihti iseloomulik, võõrast ja vaenulikust survest kahjustatud. See on kaugel ideaalist, aga ometi kehastab oma ajastu ideaali: mil igasugune kirjandusloo-line töö oli *ab incunabulis* suure kirjandusloo – päris või üksnes kujutletu – ettevalmistus. Kirjandusloolane oli osanik ühes suuremas ehitamises ja see andis tema tegevusele mitmekordse mõtte, lõi koguni illusiooni täitumusest. Pole ime, kui leiame Nirgil seesugust metafoorikat näiteks Ristikivi käsitluses: „Rooma päevik", autori viimane romaan, on „otsekui saatuse enese käega paigale pandud kõrge võlvkaare päiskivi".[1] Samasugune metafoor ilmutab ennast Nirgi mõtiskluste raamatu „Mosaiikvõlv" (1978) pealkirjas. Algaja kriitikuna seda raamatut lugedes tundus mulle pihtimusliku materjali võrdlemine jäiga võlvkaarega veidi kohmakas, aga tagantjärele mõistan, et katedraalide ehitamise visioon polnud tol ajal ühiskonnas täiesti hajunud.

Mina tutvusin Endel Nirgiga tudengina, kui tema oli juba vana ja tark mees.

[1] E. Nirk, Teeline ja tähed. Eurooplase Karl Ristikivi elu. Tallinn: Eesti Raamat, 1991, lk 263.

Tal oli seljataga sõda ja Stalin ja ligi 20 aastat tööd Keele ja Kirjanduse Instituudis, muuhulgas suure kirjandusloo XIX sajandi köite (1966) toimetaja ning ühe autorina, Kreutzwald ja doktorikraad, kriis, talumaja soetamine Saaremaal ja taandumine eraklusse. Sealtpeale tegutses Nirk eraõpetlasena, kes nautis mõnevõrra suuremat vabadust kui endised kolleegid Keele ja Kirjanduse Instituudis. Nirk oli kõrvaletõmbuja, mitte mässaja. (Kuigi nendes oludes oli ka see omajagu mässuline manööver.) Ta ei ületanud piire, vaid üritas väärikal viisil olemasolevaid piire laiemaks suruda ja ammendada neis pakutud võimalusi. Vabamehena oli tema kirjandusloolise ehitustöö järgmine etapp eesti romaani ajaloo uurimine. Romaanikäsitlused olid kahtlemata Nirgi loomingukaare kõrgaeg. Loomingu toimetusse tööle asudes nägin, et tema kaastöö saabumine oli oodatud sündmus. Mäletan vanema kolleegi reageeringut Ristikivi ajaloosarja käsitlevale Nirgi käsikirjale „Fantaasia ja fuuga" (Looming 1985, nr 12). „Loed ja tunned, kuidas mees iga lausega ehitab!" hüüatas kolleeg vaimustunult.

Tiit Hennoste on kirjutanud nende aegade kohta: „Nii võime näha, kuidas joonistub välja tollane institutsionaalselt juhtiv seltskond: Sõgel, Nirk, Peep, Muru, Puhvel, Vinkel, Kalda. // Vaadates teaduslikku tööd, võib öelda, et samad autorid on ka kesksed uurijad. Aga neile lisanduvad kindlasti Andresen, Mäger, Jaak Põldmäe. Kui aga proovida leida olulisimat nime, siis tõuseb esile Endel Nirk, kes kirjutab ainsa tollase ühemehekirjandusloo, Kreutzwaldi monograafia ja olulised romaanikäsitlused."[2]

Jah, Nirk oli keskmes, kuid 1970-ndatel lahkub sealt, osalt kindlasti sunnitult. Et Nirki mõista, peab mõistma ehitamise kirge, mis otsib väljapääsu pärast stalinismiaja surutist ja mis on poeetiliselt väljendatud palas „Tähendamissõna noorest müürimehest" (1963);[3] aga ka ehitaja pettumust tulemustes, tema mõtlikku resignatsiooni, nagu see ilmutab ennast „Mosaiikvõlvi" pihtimustes. Ja ka seda, et kirjandusloo ehitamine oli ühtlasi sisemiste äralangemiste ja näriva skepsise ületamine. Sest e e s t i k i r j a n d u s l u g u oli ometi midagi, mis oli väljaspool kahtlust!

1988. aastal peetud teisel pagulaskirjanduse konverentsil oli palutud lõppsõna ütlema Endel Nirk, kes kasutab võimalust ja selgitab oma nõukogude ajal tellimustööna ingliskeelsele lugejale kirjutatud kirjandusloo (1970, e k 1984) paratamatuid puudujääke ning protesteerib selle vastu, et teda on paguluses kujutatud „paadunud stalinistina".[4] Ristikivi monograafias aga nendib Nirk, et Ristikivi lühikeses kirjandusloos antud eesti kirjanduse kujunemispilt on veenvam ja asjakohasem kui kodumaal akadeemilise uurimisasutuse sildi all ilmunud kirjandusloos, millele ei saa tagasi mõelda „ilma ängistustundeta".[5]

Kaksikelu, painav nõukogudeaegne kaksikelu, millest Nirk pihib kirjades Bernard Kangrole,[6] ja sellise elu avaliku analüüsimise võimatus sunnib otsima analoogiaid ajaloost: meetod, mille edukust oli tõestanud Jaan Kross. Nirk leiab Henriku kroonikast oma tegelase Tabelinuse, ennast ristida lasknud eesti vanema, ja avaldab silmapaistvat kujutlusvõimet ilmutava essee „*Casus Tabelini*". „Mida võime teada rohkem kui seitsme ja poole sajandi eest elanud mehe valikuvaevadest, kõigist teda ähvardanud ohtudest ja kahtlusepiinadest; vaevalt suudame neid enesele kujutledagi. Ühel pool vana, traditsioo-

[2] T. H e n n o s t e, 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. 22. loeng: Stalinismist perestroikani I. Üldpilt. – Vikerkaar 2011, nr 1–2, lk 154–155.

[3] Vt E. N i r k, Teemad variatsioonidega. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964, lk 172–176.

[4] Välismaise eesti kirjanduse konverents Tallinnas 28. ja 29. nov. 1988. a. Ettekanded 2. Tallinn, 1989, lk 140–141.

[5] E. N i r k, Teeline ja tähed, lk 184.

[6] Vt Endel Nirgi kirjad Bernard Kangrole. – Looming 2018, nr 7, lk 994–1001.

niline ja südamelähedane esivanemateja loodusekultus, millest lahtiütlemine ei saanud hõlpus olla. Teisel pool uus usk oma võikavõitu sümboolika ja väljaarendatud hirmudesüsteemiga [---].” Nii kirjutab Nirk Tabelinusest, aga ühtlasi ka oma ajastust ja enda juhtumist.[7] Hiljem arendab Nirk ajalooesseest dramaatilise lugulaulu „Tabelinus” (1990), mis kubiseb tähenduslikest ütlustest ja kirjutaja kaasaja analoogiatest XIII sajandil. Tabelinus on mõistlikku keskteed otsiv intelligent, kes allutatud Eestis filosofeerib maa ja rahva saatuse ning inimese mõistatusliku olemuse üle. See on enam-vähem seesama, mida meiegi tegime XX sajandi viimasel veerandil Endel Nirgi juures Saaremaal hüljatud taluasemete ja vanade kiviaedade vahel jalutades. Kuid erinevalt Krossi tegelastest, kelle kaabututt jääb alati võidukalt särama, ootab Tabelinust täielik kaotus, inetu võllapilt. Selles on nirgilikku skepsist, aga ka teadlaslikku illusioonitust: „Lootus leida väljapääsu, enese ja teiste ees ausana edasielamise võimalust – ilma silmakirjatsemata, ilma roomamata – oli olnud petlik. Alternatiiv näis olevat pöördunud absurdiks.”[8]

Ma ei usu, et Nirk oleks olnud lõhenenud belletristiks ja teadlaseks, kuigi tüüpiline teadlane ta olla ei tahtnud. Kui jätta kõrvale doktorikraadi andnud monograafia „Kreutzwald ja rahvusliku kirjanduse algus” (1968), siis ei leia me Nirgi raamatutest viiteaparatuuri ega kasutatud kirjanduse loetelusid, isegi mitte elementaarset bibliograafilist teavet ja nimeloendeid. (See on vahel veidi häiriv, niisamuti on kahju, et ta ei lasknud koostada iseenda personaalbibliograafiat, kui selleks oli võimalus.) Siin näib avalduvat kavakindel protest formaalteadusliku käsitluslaadi vastu ja vaba, metakirjandusliku vaimulaadi manifesteerimine, kuigi Nirki iseloomustab ka süsteemne ja abstraheeriv mõtlemine, nagu teadlasele kohane. Nirk on omamoodi lahendanud iga tõsiselt võetava kirjanduskäsitleja ees seisva ülesande, kuidas ühendada isiklik lähedalolek ja üldistav distants. Autori surm, tekstifetišism ei olnud talle meeltmööda. Kirjandusloost kõneldes läks Nirgi mõte kohemaid seda kirjanduslugu tekitanud loomingulistele isiksustele: „[---] kas pole mõne perioodi üldkäsitlus või lõpuks ühe maa kirjanduslugu tervikuna nagu epopöa, mille keskse tegelaskonna moodustab antud rahvuse kõige huvitavamate, paeluvamate loovisiksuste kogum? Jätkuks ainult õiget metakirjanduslikku talenti kõige selle kujutamiseks.”[9] Autorid paelusid teda inimestena. „[---] kes ei tunne huvi isiklike motiivide vastu, ei peaks ka kriitik olema. Ta on lihtsalt väljaspool,” nendib Nirk veel vanuigi.[10]

Ants Laikmaa biograafia „Kaanekukk” (1977) on Nirgi katse kirjutada ulatuslikumat loovisiku eneseteostuse lugu (Bornhöhe oli omal ajal jäänud lühimonograafilistesse piiridesse). Nirk oli mõnda aega juurelnud, kellest kirjutada biograafiat, ja ühel hetkel Laimjalas oma Sääremäe talu lakas heintel lamades taipab ta, et see peab olema Laikmaa. Miks kunstnik, mitte kirjanik? Võiks oletada, et uurija, kes oli XIX sajandi ammendanud, tahtis järgmiseks kirjutada lugu, mis haarab endasse XX sajandi esimese poole arenguid. Ja jääda seejuures veel võimalikult ausaks. Ehk pakkus kunstnik oma pildikeelega selleks rohkem võimalusi kui mõni vastavas mõõdus kirjanik? „Kaanekukes” on ilukirjanduslikke passusi, aga see ei ole siiski jaankrossilik kujundikeel, mis teost kannab, vaid uurijalik tõsiasju süstematiseeriv ja mõtestav tahe. Kõik faktid ei olnud siis veel lubatud, kujundite vallas oli lahedam. Krossiga võrreldes

[7] E. Nirk, *Casus Tabelini*. Rekonstruktsioonikatse. – Looming 1978, nr 8, lk 1360.

[8] E. Nirk, *Casus Tabelini*, lk 1370.

[9] E. Nirk, Mosaiikvõlv. Tallinn: Eesti Raamat, 1978, lk 14.

[10] Endel Nirk / Janika Kronberg, Teelisest ja tähtedest. – Looming 2015, nr 12, lk 1762.

kannab Nirk suuremaid kaotusi, aga jääb vapraks, tuleb katsumusest läbi ja pärandab meile püsiväärtusliku biograafia (2. trükk 2017).

Me ei märka kuigi palju jälgi Nirgi teoreetilisest lugemusest. Kui tänapäeval on akadeemilisel käsitlejal lausa austav kohustus tutvustada teoreetikuid, kelle mõõdupuude järgi ta kavatseb kirjandust kaaluda, siis Nirk on peaaegu märkamatult poetanud mõned viited oma saksa- ja venekeelsele lugemusele joone alla, ilma lähemalt kommenteerimata. Ma ei tea miks, aga mulle tundub, et selles on mingit talupoeglikku isepäisust. Midagi võime ju aimata. Siin-seal Bahtin, Lukács, mõni veel… Bahtini romaaniesteetika käsitlusi, mis võisid pakkuda eeskuju eesti romaani vaatlemisel, tundis Nirgi ajal enam-vähem iga endast lugupidav kirjandusinimene. Aga üldiselt näib, et vaimse pagasiga edvistamist põlgavat Nirki juhib äratundmine: teiste tarkus on üksnes iseenda süvenemiste lähtematerjal. Eesti kirjandusruumis on kahtlemata olemas Endel Nirgi romaaniteooria – kelle oma siis veel? –, aga on raske öelda, millel/kellel see põhineb, peale autori enda veendumuse, et romaani kui tunnetusliku žanri eesmärk on inimloomuse üha täielikum avamine.[11] Lisaks püüdis ta oma uurimusis kirjeldada seda „tabamatut rajajoont", kus suur kirjandus algab,[12] ta oli häälestatud kvaliteedile, teda huvitasid kõige küpsemad viljad. Võib-olla oli selles kunstikõrguse idealismis, mis Nirgis vaikselt küdes, omajagu vastureaktsiooni parteilise lamekirjanduse ajale, milles 1949. aastal ülikooli lõpetanud mees oli ka ise sunnitud osalema. Oli pidanud küllalt alanduma ega tahtnud nüüd enam allahindlust teha. Imelik on tänapäeval lugeda nõudliku Nirgi iroonilisi märkusi kirjanike kergekäelise „tegemise" kohta 1960. aastatel. „Hea tahtmise juures võiks ju kõiki jutuhakatusi, värsikatsetusi ja retsensioonijupikesi avaldanud isikud Kirjanike Liitu kokku ajada ning eesti kirjanike arvu 250-ni viia – ja mis siis?"[13] Vahel on hea, kui inimene ei tea, mis tulevik toob!

Kui mõtlen oma õpingutele Tallinna Pedagoogilises Instituudis 1970. aastate teisel poolel, siis meenub kaks valgustuslikku kogemust. Esimene sündis Toompeal raamatukogu erifondi laua taga kiirkorras Ants Orase esseid lugedes – Alverist ja Underist –, ja teine eesti keele ja kirjanduse kateedri kõrval asuvas loenguruumis, kus Endel Nirk, Narva maantee trammikolin taustaks, pidas eesti romaani ajaloo erikursust. Ei luule ega proosa olnud tudengile enam endised pärast kohtumist selliste läbinägelike meestega; või õigemini ei olnud ta ise enam päris endine, ta silmi oli avatud – eesti kirjanduse üldinimliku suurejoonelisuse mõistmiseks, kui kõige lühemalt öelda.

Nirk oli askeetlik loengupidaja. (Selle sõnaga võis vist iseloomustada tema elulaadi üldisemaltki.) Ta ei toonud auditooriumisse kaasa raamatuid või muud näitematerjali nagu mõni teine õppejõud. Tema ainsad abimehed olid pintsakutaskust välja võetud valged või ruudulised pool- või isegi veerandlehed, mis olid väikese ja korrapärase käekirjaga teksti täis tikitud. Küllap need kõik olid tulevase, eesti romaani ajalugu käsitleva artikliraamatu „Avardumine" (1985) algkäsikirja osad. Kangevõitu kehahoiaku ja nobedate liigutustega professori kohusetäitjal (professoriks jäigi ta Moskvas kinnitamata) oli kõrge, nõrgapoolne ja murduv hääl, ja just sellise häälega räägiti meile tõelisest romaanikangelasest, keda iseloomustab alatine traagiline vastuolu tema taotluste ja saavutuste vahel, soovide ja nende tegeliku teostuse igipõline eba-

[11] Pärt Liase teoreetilist laadi proosakäsitlused liikusid mõnevõrra teistsugustel radadel.

[12] E. Nirk, Avardumine. Tallinn: Eesti Raamat, 1985, lk 79.

[13] E. Nirk, Teemad variatsioonidega, lk 178.

sümmeetria, romaanikirjanduse üks põhilisi aineid. Räägiti sellest, et niisugune kangelane ilmub eesti kirjandusse Tuglase Felix Ormussonina ja hakkab siis teisenema ja arenema Vilde Prillupi, Tammsaare Katku Villu, Lutsu Andrese, Gailiti Nipernaadi ja mõne teisegi kaudu, kuni võtab kosmilisel laval tegutsemise mõõtmed „Tõe ja õiguse" tegelastes. Nirgi Tammsaare-tõlgendus oli teiste romaanide tõlgenduste seas kõige vapustavam ja haakus suurepäraselt Vanemuises nähtud Jaan Toominga lavatõlgendusega. Need kaks meest, Tooming ja Nirk, korraldasid Tammsaarele 1970. aastatel tõelise uuestisünni ja ma mäletan tookordset tundmust, et lõpuks ometi on Tammsaaret mõistetud ja avatud – kuigi tema käsitlemisega oli tegeldud juba poolsada aastat. Nirgil lihtsalt oli interpreteerimistalenti, mis tema arvates pidi olema inimesele kingitud ja mis aitas osa saada „kõrge sõnataide kirgastuselamusest".[14] Igatahes rohkem, kui mõnelgi teisel muidu usinal töölisel eesti kirjandusloo viinamäel.

Pärast Laikmaad tahtis Nirk järgmise biograafiaga liikuda edasi XX sajandi teise poolde. Seegi oli võimalus visandada terviknägemust sellest rahvuslikust epopöast, mis oli tolle ajastu inimestele teatava kohustusena kaasa antud. Ristikivist asus Nirk monograafiat kirjutama siis, kui polnud veel lootust, et see võiks ilmuda tsensuurivabalt, rääkimata võimalusest kasutada Rootsi allikmaterjale. Ometi pidi Nirk prognoosima avaldamise ja ülekaalukalt ausaks jäämise võimalust ka siis, kui poliitilistest klišeedest päriselt ei pääse. Näib, et ta katsetas taas kord minekut läbi halli kivi, mis poolel teel õnneks murenema hakkas.

Ristikivi biograafias „Teeline ja tähed. Eurooplase Karl Ristikivi elu" (1991) on poliitilisest pagulusest olulisem nn elupagulus. Nirki huvitas kirjaniku inimlik olemus ja ka see, kuidas autori psühholoogiline portree on salvestatud tema tegelastesse. Nirgi kaalutletud süvenemine Ristikivi loomingulisse isiksusse on metakirjanduslik saavutus, eriti ajal, mil lepitakse palju vähemaga.

Varasemaid romaanikäsitlusi silmas pidades võib julgelt öelda, et Ristikivi teostes, tema saatusedraamades kristalliseeruvad Nirgi jaoks ideaalse, inimolu üha täiuslikumalt avava romaani kvaliteedid – keskendumine inimelu mõtte või mõttetuse probleemile, „inimese püüdlus ületada olemise disharmooniat", püsiväärtuste otsing, mille nimel elada ja surra, elu põgusus ja „igavene inimene". Inimese teekonna paradoksaalsus: kutsumuse ja kohustuse järgimine – ja lüüasaamine.[15] Nirgi romaaniteooria õpetab meile, et inimese vaim on kõiksuse asupaik ja romaan on selle universumi võimekaim väljendaja. Ristikivi mõneti krüptiline looming oli Nirgile nagu loodud niisuguste eeterlike sfääride puudutamiseks. Kõige selle juures tuleb meeles hoida, et Nirgi ja Ristikivi monograafilises sümbioosis kehastub midagi ajast, kui inimese teekonda siin maa peal võeti väga tõsiselt, nagu universumi keskset probleemi. Ka see oli iseloomulik ajastule, mille loojumise tunnistajateks oleme.

Võib-olla ongi ristikivilikus elupagulaslikkuses, nii nagu Nirk seda tajus, üsna palju käsitleja enda eluvaadet. Kalduvus eraklusse, hootised masendusmeeleolud ja taasvirgumine, pea kohal lehviv sõnakunsti lipp – midagi on, mis lähendab Nirgi ja Ristikivi isiksusi ja muudab Ristikivi-monograafia ka selle autori isiklikuks meeleavalduseks. Ja just seetõttu ei saa sealt otsida seda, mida ei olnud 1980. aastate Nirgis – näiteks Ristikivi pettumust Euroopas ja tema ajalooliste romaanide sarja tõlgendamist n-ö Õhtumaa allakäigu võtmes. Nirk analüüsib huvitavalt „Rooma päe-

[14] E. Nirk, Interpreteerimistarbest ja -talendist. Mõtisklusi Leenu Siimiskeri tähtpäeval. – Looming 1984, nr 12, lk 1693.

[15] Vt E. Nirk, Teeline ja tähed, lk 193–194 jm.

viku" (1976) elutunnetuslikke seoseid „Hingede ööga" (1953), jätab aga tähelepanuta ühiskondlik-poliitilise sõnumi, mida kannab romaani lõpetav Panteonistseen: vanad jumalad on surnud. Nirgi silmis on siin tegu eeskätt inimolendi eksistentsiaalse varjuteatriga. Ka see tõlgendusrõhk on kindlasti õige. Nii nagu on tõsi seegi, et aastail, kui Nirk kitsaid olusid ning algmaterjali kättesaamatust trotsides oma Ristikivi-nägemust ehitas, oli Euroopa meile, uustulnukatele, alles helesinine unistus.

…Ma ei saa lahti tundest, et Ristikivi-tõlgendus on juhtinud Nirgi enda viimase teose, kolmeköitelise romaani „Siin maa peal" (1994–1997) kokkupanu. Siin kerkib küsimusi, mida Nirk oli käsitlenud juba Ristikivi tegelaste puhul, ja romaani pealkirjas väljenduv vaatepunkt varieerib ristikivilikku inimese teekonna nägemust. Eesti ajaloo ränkusest läbiimbunud olmerealism tüürib Nirgi romaanis arutleva elumõtestuse ja kõrgemalt horisondilt nähtud tõdede sihis. Ajaloolases Annus Põrgis, kodukoha kaotanud maapoisis, avaneb küllap suuresti Nirgi enda elukäik ja mõttemaailm. Nirk on kirjutanud, et kirjandusteos „pole üksnes töö ja lakkamatu eneseületamise kangelastegu, vaid ka oma elamuste, mõtete ja kogemuste, terve oma sisemaailma ja inimliku olemuse avalikukstegemise julgustükk".[16] Oma romaani kirjutades on ta käinud nende sõnade järgi. Muuhulgas leidub romaanis mõjuv kirjeldus sõjas purustatud Tartust. Ülikooli õppima tulnud noore mehe vapustus seda eksistentsiaalsena tajutud hävitustööd nähes on üha elav: „Pärastpoole sain aastaid noid varemetevälju vahtida, olematuks muutunud tänavate vahet otseradu käia, muidugi ka poolvarisenud müüride vahel kangutada ja kanderaamiga telliseprahti tassida [---]."[17]

Meenub õhtupoolik 1970-ndate lõpust. Olime tulnud Saareküla poolt mööda mereäärset, peaaegu olematut teerada ja leidnud Nirgi oma Sääremäe talumaja tagamaal lõket tegemas. Tööpäev oli seljataga ja hulk kiviaeda maja juurde tuuletõkkeks laotud. Oli imelik näha oma hiljutist, alati väljapeetud kirjandusloo õppejõudu lõkke ääres elavalt kiviaedadest rääkimas. Siis ei teadnud ma veel, et kiviaedade ladumine oli Nirgi lisaeriala, ta oli oma oskusi pakkunud teistelegi, meisterdanud seesuguse aia näiteks Johannes Aaviku sünnimaja juurde. Ja alles praegu märkan, et võibolla on Nirgi elul Tartu varemete vahel ja hilisemal kiviaedade ladumisel mingi ajastuomane seos – ehitamine ju seegi, seesama, millest alustasime.

TOOMAS HAUG

[16] E. Nirk, Teemad variatsioonidega, lk 180.

[17] E. Nirk, Siin maa peal. 2. Tallinn: E. Nirk, 1995, lk 143.

LÜHIKROONIKA

• 8.–9. juunil Liinakurul peetud kirjandustudengite kevadkoolis esinesid Andre Uibos („Ajast ja kiirusest males ja keeles"), Imar Kutšukali („Sugu ja maailm: kuidas grammatika võib mütoloogiat mõjutada"), Indrek Ojam („Karl Ristikivi kirjandusteooria kirjades Agnes Rohumaale ja „Novellis" ja Ristikivi modernismi küsimus"), Krista Keedus („Taevase ja maise armastuse motiivid Karl Ristikivi „Hingede öös" ja ajaloolises sarjas"), Piret Põldver („Kuidas patriarhaat tapab armastuse. Mehis Heinsaare loomingu näitel"), Taimi Laur („Vaino Vahingu looming kui fenomen"), Tõnis Parksepp („Raamatute armastusest"), Hele-Mai Viiksaar („Piirid transgressiivses kirjanduses") ja Agnes Neier, Joosep Susi („Pildikesi eesti luulest"). Esimesel õhtul toimus loovkirjutamise töötuba Meelis Friedenthaliga. Õhtu peaesineja Tõnu Õnnepaluga vestles Mart Velsker.

• 14. juunil toimus Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse traditsiooniline suvealguse seminar, mille kavas oli Jonathan Littelli romaanist „Heasoovijad" tõukuv vestlusring. Littelli 2006. aastal Prantsusmaal ilmunud romaan „Heasoovijad", mis kujutab SS-ohvitseri Maximilien Aue silmade läbi Teist maailmasõda ja selle massimõrvu, on viimaste kümnendite üks suuremaid kirjanduslikke sensatsioone. Kuigi tekst ise ei ole eesti keeles veel kättesaadav, pani selle läinud aasta lõpus lavale teater N099. Eestlaste leinapäeval vestlesid Littelli romaanist, NO-teatri lavastusest ning laiemalt kunsti huvist ja võimest käsitleda ajaloolist vägivalda Heli Allik, Andrei Hvostov, Eneken Laanes ja Aare Pilv.

• 15.–16. juunil korraldas Eesti Kirjandusmuuseum Juhan Liivi muuseumis VIII kirjandusteaduse suvekooli „Rahvuslus ja rahvusmõte". Esinesid Jaak Jõerüüt („Kultuuridevahelised erinevused"), Tiina Kirss („x-mõttelugu ehk rahvusmõtte sõnastamise võimalused"), Epp Annus („Rahvuslik essentsialism kui post/dekoloniaalne fenomen"), Margus Vihalem („Nõukogude ühismajand ja rahvusluse diskursus"), Eduard Parhomenko („Filosoofia algus kui geopoliitiline küsimus"), Liina Lukas („Eesti luule sünd saksa laulu vaimust"), Atko Remmel, Tõnno Jonuks („Kui seda metsa ees ei oleks – metsa kujund Eesti rahvusnarratiivis"), Johannes Saar („XXI sajandi eestlase autoportreed"), Virve Sarapik („Eesti Nõukogude Entsüklopeedia ja aasta 1968"), Arne Merilai („Rahvusluse süvenemine 80-ndate stagnatsioonis: isiklikku"), Mirjam Hinrikus („Dekadentsi suhted rahvuslusega. Tuglase juhtum"), Johanna Ross („Grotesk ja rahvuslikkus: Aimée Beekmani „Kartulikuljused""), Ave Matsin („Talukujundusest ja rahvuslikust käsitööst pärandtehnoloogiani. Rahvuslikkuse otsingud käsitöös Viljandi kultuuriakadeemia õppekavade näitel") ja Aija Sakova („Eestlusest (ja rahvuslusest) põhja ja lõuna pool Alpe").

• 25.–29. juunini toimus Tallinnas Eesti Kirjandusmuuseumi ja Tallinna Ülikooli korraldusel rahvusvaheline konverents „Humour: Positively (?) Transforming". Üle 250 tippteadlase ligi viiekümnest riigist analüüsisid nalja olemust ja selle esinemisviise. Plenaarettekannetega esinesid Austraalia kultuuriteoreetik Jessica Milner Davis (Sydney ülikool, „The Politics and Satire Project: Scrutinising Satire from a Transdisciplinary Perspective"), USA folklorist Trevor Blank (State University of New York at Potsdam, „How the Mighty Have Fallen: American Celebrity Scandals and Humor Dynamics Online"), Iisraeli sotsioloog Limor Shifman (Jeruusalemma heebrea ülikool, „The Promises and Perils of Internet Memes") ja USA folklorist Elliott Oring (California State University, „Opposition and Overlap: GTVH Once Again").

Omaette teemaplokkides arutati huumori ja tehisintellekti seost ning eri valdkondade teadlased vaagisid eesti huumori eripära Andrus Kivirähki raamatu „Mees, kes teadis ussisõnu" põhjal.

• 27. juunil peeti Tartus J. V. Veski päeva teemal „Kuidas elad, eesti keel?". Pärast Helle Metslangi avasõnavõttu esinesid Kadri Vider („Eesti keeletehnoloogia: kellele ja milleks"), Tiina Soon („Terminoloogia terviseseisund"), Mart Rannut („Narva keel ja meel"), Birute Klaas-Lang ja Helle Metslang („Kõrghariduse rahvusvahelistumine ja oma keel: Eesti muu Euroopa peeglis"), Ilmar Tomusk („Eesti keel all vasakus nurgas") ja Tõnu Tender („Maine asi. Eesti keele maine ja selle kujundamine").

• 26.–29. juunini toimus Tartus Eesti Rahva Muuseumi, Eesti Kirjandusmuuseumi, Eesti-uuringute Tippkeskuse ja Rahvusarhiivi korraldusel Baltic Heritage Networki konverents „Balti diasporaa uued algused" („New Beginnings of Baltic Diaspora"), millega tähistati Balti riikide 100. sünnipäeva. Konverents pakkus võimaluse vaadelda erinevate kogukondade ja nende arhiivide poolt kogetut nüüd ja minevikus ning selgitada välja, kuidas peavad diasporaa mäluasutused vastu ühiskonnas aset leidvatele muutustele. Esinejaid oli tulnud lisaks Balti riikidele Austraaliast, USA-st, Soomest, Rootsist, Saksamaalt. Eestit puudutavate ettekannetega esinesid Raimo Raag, Jüri Kivimäe, Anu Korb, Piret Noorhani, Ivi Tomingas, Aija Sakova, Marin Laak ja Tiina Kirss.

KAITSTUD DOKTORITÖÖD

• 16. mail kaitses Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi doktorant Mare Kitsnik lingvistika erialal doktoritöö „Iga asi omal ajal: B1- ja B2-taseme verbikonstruktsioonid keeleoskuse arengu näitajana".

Doktoritöö juhendaja oli Turu Ülikooli professor Annekatrin Kaivapalu ja oponendid Tartu Ülikooli professor Renate Pajusalu ning Jyväskylä Ülikooli professor Mirja Tarnanen.

Doktoritöös uuriti eesti õppijakeele leksikaalgrammatilise oskuse arengut, mis käib kaasas kommunikatiivse keeleoskustaseme tõusuga. Artikliväitekirja kolm artiklit käsitlesid verbivorme, tingivat kõneviisi ja modaalverbide *saama* ja *võima* konstruktsioone B1- ja B2-taseme õppijakeeles. Analüütilises kokkuvõttes leidis autor, et keeleõppemetoodika jaoks on oluline teadvustada teise keele õppimist protsessina, mis sõltub eelkõige sisendkeelest ja teise keele omandamise üldistest arengupõhimõtetest. Keeleõpetajad peaksid võimaldama õppijatel kuulda-näha võimalikult palju loomulikku ja nende jaoks motiveerivat keelekasutust. Õpetajad peaksid suunama õppijaid märkama *keeletükke* ja õhutama aimama nende tähendust konteksti ja üldteadmiste abil. Õppijate keelekasutust suunates peaks pöörama rohkem tähelepanu sõnavarale ning konkreetsetele vormidele ja vähem abstraktsetele reeglitele. Teise keele õppijaile koostatud grammatikakirjeldustes peaks arvestama keelenähtuse vormi, tähenduse ja suhtlusfunktsiooni seoseid ning selgitama neid õppijate eluliste vajaduste kohaselt. Samuti peaksid eri keeleoskustasemete grammatikakirjeldused olema erinevad.

Oma kogemusest lähtudes leidis Kitsnik, et keeleõppijatel esinevad sarnased leksikaalgrammatilised arengujooned, olenemata nende vanusest ja haridustasemest. Iga asi tuleb omal ajal – siis, kui keeleomandaja selleks valmis on.

• 12. juunil kaitses Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi doktorant Priit Kruus doktoritöö „Vaikne avangard. Eesti noorkirjanike rühmituste laine ja uue meedia kooslused: Erakkonnast ZA/UM-ini". Töö juhendaja oli Tallinna Ülikooli professor Piret Viires, oponendid Tartu Ülikooli audoktor Cornelius Theodor Hasselblatt ja Tartu Ülikooli dotsent Mart Velsker.

Doktoritöös uuriti eesti kirjandusrühmitusi ja teisi noorkirjanike kooslusi aastail 1996–2013. Esimest korda on kirjutatud põhjalik teaduslik uurimus neist kirjandusrühmitustest, kes on uue sajandi eesti kirjanduselu suurel määral mõjutanud. Tegemist on eesti uuema kirjandusloo kireva ja viljaka etapiga, kust võrsus ligi sada tänapäeva eesti kirjanikku.

Kruus soovis välja selgitada, kuidas alates 1996. aastast kirjandusruumi lisandunud noorkirjanike rühmitused ja uue meedia kooslused suhestuvad rühmituse ja avangardi tähendusega; milline on rühmituste esindatus kirjanduskaanonis ja mil moel see suhestub viisiga, kuidas rühmitused end ise esitlesid; milline on rühmituste laine mõju hiljem noorkirjanduses toimuvale ja kuidas aitab see mõtestada sajandivahetuse kirjandusolukorda. Uurimuses käsitletud rühmitused on peamiselt Erakkond, (taasasutatud) Noorte Autorite Koondis (NAK), Tallinna Noored Tegijad (TNT) ja väiksemad kooslused, kuni Sirbi-skandaaliga tuntust kogunud ZA/UM-ini välja.

Alates sajandivahetusest on märgata trendi, et eesti kirjanduselus tehakse revolutsiooni pigem vaikselt ja töiselt. Töö pealkiri „Vaikne avangard" tähendabki seda, et nüüdisrühmitused on aidanud peaaegu märkamatult eesti kirjandusruumis kanda kinnitada kümnetel autoritel, kelleta tänapäeva eesti kirjandust ette ei kujutaks: näiteks Kristiina Ehin on Erakkonnast, Jürgen Rooste TNT-st, Vahur Afanasjev NAK-ist ja Jan Kaus rühmitusest Õigem Valem. Nullindate keskpaigast alates lisandus noorkirjanikke eesti kirjandusruumi lausa plahvatuslikes mõõtmetes tänu kirjanduslikele veebiportaalidele (olulisemad KLOAAK ja POOGEN) ja ka trükimeediale (Värske Rõhk), seetõttu vajadust rühmituste järele enam polnud. Lõppeval kümnendil on hoogustunud petitsiooni-, protesti- ja kogukonnakultuuri trendid, mis võivad rühmitumise teha uute noorkirjanike jaoks iseenesestmõistetavaks toimimisviisiks.

ÕNNITLEME!

6. VII **Tiit Aleksejev**, kirjanik – 50
7. VII **Rein Põder**, kirjanik – 75
22. VII **Rein Undusk**, kirjandusteadlane – 50

KOLLEEGIUM

Epp Annus, Martin Ehala, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Johanna Laakso, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Õim

TOIMETUS

Peatoimetaja	**Johanna Ross** johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus	**Maria-Maren Linkgreim** maren@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus	**Brita Melts** brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika	**Mall Jõgi** mall@keeljakirjandus.ee **Vivian Siirman** vivian@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja	**Tiina Hallik** tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja	**Astrid Värv** astrid@keeljakirjandus.ee

TOIMETUSE AADRESS Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn
Telefon 6449 126
http://keeljakirjandus.ee

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida telefonil 6177 717 või võrguaadressil http://tellimine.ee/ajakirjad/keel-ja-kirjandus

Ajakiri kuulub Euroopa Teadusfondi ja Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest), MLA International Bibliography (Modern Language Association), Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography".

Ajakiri ilmub Eesti riigi ja Eesti Kultuurkapitali toetusel.
Trükk: AS Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.

© Keel ja Kirjandus ® Kujundanud Jüri Kass SA Kultuurileht

CONTENTS

MERILI METSVAHI. The prologue of the *ius primae noctis* stereotype in Estonia: the relations between landlords and peasant girls as reflected in runo songs and in the works of German authors of the Enlightenment 521
INDREK OJAM. The changing meaning of the term 'modernism' in the Estonian literary space: a reconstruction 541
LIINA PÄRISMAA. The form choices of the expression of negation in the 17th- and 18th-century North Estonian texts 560

BOOKS
ELLE-MARI TALIVEE. Serafima and Hariton (Vahur Afanasjev. Serafima ja Bogdan. Tartu: Vemsa, 2017) 579
MARJA UNT. A reader's pilgrimage and a critic's toil (Mudlum. Ümberjutustaja. Tartu: Elusamus, 2017) 583
REIN VEIDEMANN. Ljubov Kisseljova's *magnum opus* (Ljubov Kisseljova. Eesti-vene kultuuriruum. Vene keelest tõlkinud Malle Salupere, Mall Jõgi, Silvi Salupere. Tõlke redigeerija Silvi Salupere. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017) 586
KRISTIINA ROSS. A convincing dissertation (Marju Lepajõe. Pastorid ja kirjakultuur: kristliku humanismi variatsioonidest Eesti- ja Liivimaal XVII sajandi esimesel poolel. (Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis 34.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018) 591
REILI ARGUS. A new, more thorough and modern view of Estonian syntax (Eesti keele süntaks. Toimetanud Mati Erelt, Helle Metslang. (Eesti keele varamu III.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017) 593

REVIEW 598

Tekstis kasutatud lühendid:

EKLA = Eesti Kultuurilooline Arhiiv; **f** = fond; **KK** = Keel ja Kirjandus; **l** = leht; **m** = mapp.

K e e l e d: **ingl** = inglise; **lad** = ladina; **sks** = saksa; **sm** = soome.

78167

JÄRGMISTES NUMBRITES

- Septembris ilmub teemanumber (nr 8–9) kvantitatiivsest pöördest keeleteaduses

Hind 2.80 eurot

ISSN 0130-1441
e-ISSN 2346-6014